

ЕТНОЛОШКЕ

СВЕСКЕ

11

ДРУШТВО ЗА КУЛТУРНО-НАУЧНО ИСТРАЖИВАЊЕ И НАСТАВУ

Универзитет
Београд
Филозофски факултет
Етнологски одjel
Београд

Београд, 1978

Универзитет
Београд
Филозофски факултет

Београд, 1978

Универзитет
Београд

Филозофски факултет
Београд

Универзитет
Београд
Филозофски факултет
Београд

Универзитет
Београд

Филозофски факултет
Београд

ETHNOLOGICAL PAPERS 11

REVIEW OF ETHNOLOGICAL ASSOCIATION OF SRBIJA

Редакциони одбор
Editorial Board
Др Петар Влаховић
Др Мила Босић
Др Душан Дрљача
Др Бранко Ћупурдија
Мр Радомир Д. Ракић
Радован Томашевић
Мирослав Стефановић

Главни и одговорни уредник
Editor in Chief
Др Бранко Ћупурдија

Секретар
Secretary
Мр Радомир Д. Ракић

Превод резимеа
Summaries translated by
Јованка Матић

Лектор
Лепосава Жунић

Коректор
Corrector
Јулкица Ђукић

Издавач
Publisher
Етнолошко друштво Србије
11000 Београд, Кнеза Михаила 35/III

Тираж
Circulation
250

За штампу
Printed by
„Доментијан“
Нови Сад

ЕТНОЛОШКЕ СВЕСКЕ 11

ЧАСОПИС ЕТНОЛОШКОГ ДРУШТВА СРБИЈЕ

YU ISSN 0351-0190

*Зборник радова Четрнаестог саветовања
Етнолошког друштва Србије
одржаног од 19. до 21. априла 1990. године у Суботици*

*Поводом тристоте годишњице Велике сеобе Срба
1690-1990*

Београд
1990.

Часопис је штампан уз финансијску помоћ Републичког фонда за науку
и Етнографског института САНУ из Београда

У овом броју Етнолошких свезака су објављени радови са XIV саветовања Етнолошког друштва Србије, које је одржано у Суботици од 19. до 21. априла 1990. године, поводом тристоте годишњице Велике сеобе Срба. На жалост, због недостатка финансијских средстава нисмо у могућности да штампамо све прилоге који су нам достављени. Објављен је само један део приспелих радова. Надамо се, у колико наш часопис превлада финансијску кризу, да ћемо у неком од следећих бројева објавити све радове који су добили позитивне рецензије.

Редакција

Садржај

Contents

ЗНАЧАЈ СЕОБА SIGNIFICANCE OF MIGRATIONS

<i>Радомир Д. Ракић</i> : Миграције и национално конституисање Срба (Нацрт етнолошког проучавања) (Оригинални научни рад)	9
<i>Radomir D. Rakić</i> : Migrations and National Constituting of Serbs (A Proposal for Ethnological Research) (Original Scientific Paper)	9
<i>Мирослав Стефановић</i> : Акултурација и миграције Срба (Прегледни рад)	25
<i>Miroslav Stefanović</i> : Acculturation and Migrations of Serbs (Subject Review)	25
<i>Драгана Стојковић</i> : Утицај миграција на националну структуру становништва Србије (Прегледни рад)	33
<i>Dragana Stojković</i> : Influence of Migrations on the National Structure of Population in Serbia (Subject Review)	33
<i>Мила Босић</i> : Досељавање Срба у Војводину до краја 19. века и њихов обичајни живот (Прегледни рад)	43
<i>Mila Bosić</i> : Immigration of Serbs in Vojvodina until the End of the 19th Century and Their Folk Tradition (Subject Review)	43
<i>Јован Ф. Трифуноски</i> : Велика сеоба Срба у народним предањима из Македоније (Прегледни рад)	54
<i>Jovan F. Trifunoski</i> : The Great Serbia Migration in Folk Legends from Macedonia (Subject Review)	54
<i>Милена Перишић</i> : Последице сеоба у пограничним општинама Баната (Прегледни рад)	62
<i>Milena Perišić</i> : Consequences of Migrations in Border Communes of Banat (Subject Review)	62
<i>Едит Петровић</i> : Насељавање црногорских колониста у Бачку (Прегледни рад)	73
<i>Edit Petrović</i> : Settling of Montenegro Colonists in Bačka (Subject Review)	73
<i>Иштван Шилинг</i> : Миграција Купусинаца почетком XX века (Прегледни рад)	79
<i>Ištván Šiling</i> : Migration of Kupusina Village Inhabitants at the Beginning of the 20th Century (Subject Review)	79

СУБОТИЦА И ОКОЛИНА
SUBOTICA AND SURROUNDINGS

<i>Бранко Ђупурдија</i> : Могућност етнолошких истраживања Суботице и околине (Прегледни рад)	86
<i>Branko Ćupurdija</i> : Possibility of Ethnological Researches in Subotica and Surroundings (Subject Review)	86
<i>Гавра Будишин</i> : Рад Етнолошког одељења Градског музеја у Суботици од 1948. до 1988. године (Стручни чланак)	101
<i>Gavra Budišin</i> : Work of the Ethnological Department of the City Museum in Subotica 1948–1988 (Professional Paper)	101

ПРИКАЗИ
REVIEWS

Етнолошки мотиви из српских енклава у Мађарској и Румунији – <i>Драгана Стојковић</i>	112
Ethnological motives from Serbian Enclaves in Hungary and Romania – <i>Dragana Stojković</i>	112

ХРОНИКА
CHRONICLE

Ликовна колонија народних уметника – Таванкут '88 – <i>Радомир Д. Ракић</i> :	113
Art Colony of Folk Artists – Tavankut '88 – <i>Radomir D. Rakić</i> :	113

ЗНАЧАЈ СЕОБА

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
примљен 20. IV 1990.

UDC 314 = 861

Мр Радомир Д. Ракић
Филозофски факултет, Београд

МИГРАЦИЈЕ И НАЦИОНАЛНО КОНСТИТУИСАЊЕ СРБА (НАЦРТ ЕТНОЛОШКОГ ПРОУЧАВАЊА)

АПСТРАКТ: Документујући бројним подацима тврдњу да се српски народ често селио на великом простору Балканског полуострва и Панонске низије, све до обронака Алпа и Карпата, аутор разматра како узроке, околности и начине тих сеоба тако и њихове огромне последице на историју, живот и, посебно, етничку културу Срба. Као закључак, у чланку се поставља задатак да се приступи темељном етнологском проучавању последица миграција српског народа, а посебно њиховом значају за **национално конституисање Срба** које, по аутору, почиње сараним средњим веком. У раду се долази до закључка да је Ј. Цвијић, иако не увек експлицитно – заправо поставио све елементе овог предузећа (акције) те да је потребно само једно ново преиспитивање и ревалуација његових изучавања и методологије, као и нова, систематска, мултидисциплинарна организација једног дугорочног макропројекта.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српски народ; миграције и њихове последице; етничка култура српског народа; национално конституисање Срба; изучавања миграција од стране Јована Цвијића; нацрт новог етнологског и мултидисциплинарног пројекта проучавања последица миграција српског народа.

HOMAGE Јовану Цвијићу, поводом 300-годишњице велике сеобе Срба

„Било је сеоба, као и порођаја. И биће их увек. Сеоба има. Смрти нема.” (Милош ЦРЊАНСКИ, „Сеобе”, с. 1074)¹

„Израилћане старе 'гријеха ради' казнио је Бог и попустио је да се раселе и распу по лицу земље (...) <писао је² Иларион Руварац, оснивач школе критичке историографије у нас>, и наши стари – н о в и И з р а и л њ – као што многи стари писци наши назваше Србина и српског сина – и наши стари згрешили су Богу³ (...) – па и Србин се расипао стољетијима и расуо се по Угарској, и по Славинској, и по Хрватској, и по Влашкој и Карабогданској, и по земљи ердељској и још даље” (Р у в а р а ц, цит. према П о п о в и ћ 1954: 359)

Можда судбина Срба и није била у свему и толико трагична (али ко би то мерио?) као судбина јеврејског народа, и питање је, заиста, јесу ли, зашто и колико „наши стари згрешили (...) Богу”, али је истина, тј. историјска чињеница да се „Србин (...) расипао стољетијима”, из пра-домовине „Беле Србије” или неких других, источнијих простора Европе⁴, до дана данашњег.

¹ На XIV саветовању етнолога Србије, у Суботици, рад је саопштен под насловом: *Све наше сеобе...*

Аутор овог саопштења је у Војводини, у једном селу колониста – „добровољаца” насељених после првог светског рата, провео седам година најлепшег детињства. Ко и мало – као етнолог или тек са људским разумевањем – зна о таквим срединама, ову уводну напомену неће схватити као луку пригодности или претеривање. Штавише, разумеће да је и за једног дечака таква средина могла бити не само изузетно занимљива него и исходиште каснијег опредељења за етнологију... Ово излагање, стога, са захвалношћу, посвећујем, драгим комшијама: Црногорцима, Србијанцима, Личанима, Босанцима и Херцеговцима – Србима, новим Војвођанима, насељеним у Каркатур, који се од 1946. назива Мићуново, код Бачке Тополе, као и мајци, Чехињи (из Моравске), рођеној у Босни, учитељици у овом селу од 1947. до 1954. године, и оцу, пок. Душану, службенику, Србину из Босанске Крајине. Те координате, верујем, довољно говоре о „личној једначини” овог истраживача.

И још једна напомена. Како је овај рад извод из веће целине истраживања генезе српске нације, а први његов део је објављен у претходном броју часописа „Етнолошке свеске” (у броју X) – аутор се извињава што се извесна понављања, неопходна ради контекста излагања, на жалост, нису могла избећи.

² „Са сузама у очима”...

³ „Као што сви стари писци и цароставници казују и признају једногласно”

⁴ Не морамо их, при том, повезивати са „Скитима” (мада ни сарматско-скитске њихове корене не можемо, бар теоријски, искључити), да би се навело на етимологисање у вези са „скиталаштвом” или, како би то рекао историчар Срећковић (иначе, својим романтизмом, омиљена и углавном оправдана, научна жртва неумољиво критичног Руварца), за тегобе и невоље у Великој сеоби, са „*чеггашењем*”...

Који су све узроци били тим кретањима? Друштвени, историјски, економски и политички су евидентни и није их тако тешко установити, али, да ли су они били и једини? Да ли је било и културалних разлога – подсећамо овде само на не баш безначајну компоненту асимилваног старијег, превасходно сточарског балканског становништва, словенизованих односно посрбљених „влаха“ који су природом свог занимања и начина живота били упућени у кретања⁵.

Можда је, међутим, ипак било и још нечега. Ако је дозвољено и етнопсихолошки размишљати, могло би се упитати да ли су Срби, можда, били склони сеобама, или им, другачије речено, нису били несклони? Споља посматрано, наиме, могло би се понекад скоро помислити да им заиста није било тешко да напуштају огњишта. И тако је и било: није им било тешко када су, наиме, на то били принуђени... А бивали су принуђени глаком, и кулуком, и дажбинама сваковрсним..., па ханцаром и турчењем, данком у крви или глађу, унијаћењем и католичењем, преко зулума „шуцкора“ и „зеленог кадера“ до покатоличавања које је претходило усташком ножу и, коначно, до авнојевског уређења Југославије по мери свих осим по мери Срба, до политичке филозофије и праксе „националног кључа“, па тако и реализовања свих уставних, најлегалнијих права албанске „народности“, уникатне југословенске, у међународном праву непознате категорије која је апсолутно у свему изједначена са нацијом у чијој је земљи, и која друге земље нема.. Кад год им је (Србима), дакле, угрожаван живот или ускраћивана слобода, кад год су оптерећивани несносивим наметима, кад год им је забрањивана вера, нападан етнички идентитет⁶ – Срби су били спремни на сеобе као што су били спремни да крену и у рат.

Да ли је, онда, ту у питању менталитет, да ли су то Срби били по свом карактеру склони сеобама? Не бих рекао, ако у менталитет не убројимо и најелементарнију људску и биолошко „склоност“ за опстанком.

„Наш се народ, у својој прошлости, веома много селио, у већим и мањим размерама, и овим својим сеобама стицао и губио читаве области, али све те сеобе <осим тзв. историјских> одигравале су се тихо и готово неприметно“, каже Д. Поповић (П о п о в и ћ 1954: 5). Али „све те сеобе“, све (те) наше сеобе имале су огромне последице по биће, идентитет нашег, српског народа, посебно с р п с к е н а ц и ј е. Излагање које следи требало би да укаже на главне моменте ових процеса и, посебно, на њихове етнолошке резултате.

Отуда овај не баш егзактно–научни, главни, пријављени наслов овог излагања – о етнолошком аспекту миграција српског народа, а поводом обележавања тристагодишњице њихове сеобе под патријархом Арсенијем

⁵ У истом је смислу и закључак Ј. Дедијера: „Печалба се јавља често као последица анархије, која завлада чим се Арбанаси јаве у једној области, у већини случајева то је један стари начин привреде, који дошпије пређе у навик, и који је специјална особина Цинцара и области у којима је било више Цинцара“ (Дедијер 1912: 12).

⁶ „Стварност је отерала Србе све до Сент–Андреје (...); Р а д о м и р Д. Л у к и ћ, Српски национални програм, „Политика“, 14.IV 1990.

III Чарнојевићем. Јер била је велика сеоба Срба 1690, али су биле и друге... Поводом, дакле, три века овог догађаја прилика је да се, као етнолог, још једанпут осврнемо на проблеме кретања српског становништва, усредсређујући посматрање на миграције које су се одвијале или као сеобе или као метанастазичка кретања и колонизације⁷.

*

Намена овог прилога је да укаже на значај проблематике са становишта етнолошке науке, као и на основне елементе етнолошког приступа њеном изучавању. За ову прилику ограничићу се само на једно питање које сматрам и најзначајнијим: на национално конституисање Срба у процесима њихових заиста бројних и интензивних кретања. Због тога овде неће бити говора о узроцима миграција нити може бити дат бар летимичан преглед „свих наших сеоба“, па ни најважнијих: насељавање на Балканско полуострво; каснија померања за време (српских) средњовековних држава; сељења пред Турцима; метанастазичка кретања и сеобе за време Турака, у време ослобађања Србије и Црне Горе, и касније – у новоослобођене крајеве Србије, „Македоније“, Црне Горе; исељавања муслимана (српског етничког порекла) из Босне и Херцеговине, Црне Горе, Санцака, са Косова и Метохије и „Македоније“; колонизација након првог светског рата; кретања и исељавања (економска миграција) између два светска рата; исељавања Срба од 1941, нарочито из Хрватске, Босне и Херцеговине, са Косова и Метохије и из „Македоније“; колонизација после другог светског рата; политичка емиграција и исељавање после другог светског рата; миграције са села у индустријске средине, одлазак на привремени рад у иностранство, исељавања – Срба – после 1945, опет из Хрватске, из Босне и Херцеговине и са Косова и Метохије. Ни последице миграција, као што су физичке, етно-биолошке, етничке, етно-психолошке⁸ и културалне (адаптација, акултурација, хомогенизација културе, нарочито традицијске) неће бити обухваћене у овом прилогу. Миграције, као научни проблем, имају, затим – осим етнолошког (антрополошког и културолошког⁹) значаја и аспекта – и социјално-географски, историографски, демографски, социолошки и лингвистички (да друге и не спомињемо) значај и одговарајуће приступе... И та питања морају бити обрађена посебно. Овде их бележимо тек за подсећање.

⁷ Време и прилика не дозвољавају да се, ни у најкраћем, задржавам на неким основним појмовима као што су: миграције, сеобе и метанастазичка кретања, егзодус, дијаспора и слични што остаје за систематичније излагање у штампаном тексту... Т. Ђорђевић, на пример, користи следеће појмове, односно изразе: бежање, збегови, враћање из бекства, сеобе, досељавање, насељавање, пресељавање, одсељавање, исељавање и емиграција, изгон, протеривање и сл... (Ђ о р ђ е в и ћ 1924)

⁸ Формирање специфичних менталитета, на пример војвођанског, српског крајишког и далматинског, и граничарског – у Горском Котару, Лици, Банији, Кордуну, Славонији ... – с једне их, на пример, „рајинског“ у „Старој“ Србији, у крајевима који су остали с проређеним српским становништвом...

⁹ Јер су у питању и људи и култура

*

Феудално уређење српских средњовековних држава не само да није погодовало кретању становништва него је, напротив, иоле спонтаније кретање директно онемогућавало. Из тог времена значајнија померања се запажају једино у време непосредно након освајања нових области. Било је, истина, и оних кретања, и, још прецизније речено, мењања животне средине мeroпаха који су некако успевали да се укључе у „влахе“, дакле у релативно лично нешто слободније планинске сточаре, али за такве „случајеве“ сазнајемо тек посредно, из законских споменика који их најжешће забрањују и осуђују.

Турска власт је у том погледу била, међутим, немарнија па и толерантнија, али је покорено становништво и сама премештала¹⁰ „читаве покрајине с једног краја царства на други“¹¹. Примери таквога пресељења српскога народа врло су чести. „Освојивши Сврљиг, Соколац и Бован, 1413. године, султан Муса раселио је становништво из његове околине. 2. октобра 1466. преселио је султан Мурат неке Охрићане у Царинград. 11. априла <прецизно наводи Т. Ђорђевић> 1467. преселили су Турци становништво Новог Брда у Цариград 'и по свима поморским пределима'. 13. маја 1467 прогнато је из Скопља 13 кућа у Коњух у Албанији. Освојивши од Маџара Београд 1521. наредио је султан Сулејман те се мноштво српског становништва пресели у Царинград и тамо образова насеље београдско у подграђу Пасматија и Београд иза Бујукдера <¹²> 1560 наишао је један путописац недалеко од Призрена на место Вила Негра, које је због хајдучије било расељено. 1737. похарао је Махмуд паша Васојевиће, поробио их и прогнао у Метохију. 1758. пресељени су многи Белопавлићи у Новопазарску Нахију. Чисто су невероватна казивања Хамера и Цинкајзена (опрезно се дистанцира Т. Ђорђевић) о бројевима Срба, које су Турци пресељавали. 1454. године, приликом напада Мехмеда II на Србију одведено је из ње 50.000 душа, од којих је 4.000 насељено у села око Цариграда <¹³> 1459, при освојењу српске деспотовине одведено је из ње 200.000 становника, од којих је један део узет у војску, а други расељен по удаљеним областима Турског Царства. 1463 приликом покорења Босне одведено је из ње 300.000 душа и настањено нешто у Цариграду, а остало по турским покрајинама у Азији. Том је приликом 30.000 Босанаца преобраћено у јаничаре и тако даље.” (Ђ о р њ е в и ћ 1924: 4–5)

Највећи су значај имали, међутим, поремећаји који су за време и после турске инвазије настали исељавањем српског народа у масама у околне

¹⁰ „По старом обичају азијских завојевача” – како се изражава Тих. Ђорђевић (Ђ о р њ е в и ћ 1924: 4)

¹¹ „Податак према: J. V. H a m m e r, *Geschichte des Osmanisches Reiches*, I, Pesth, 1834, с. 206, (Ђ о р њ е в и ћ 1924: 4, и 2).

¹² О томе подробије саопштава С т. Н о в а к о в и ћ 1906. (*Балканска питања*): 249–255; Ђ о р њ е в и ћ 1924: 4, и 7).

¹³ Податак према J. V. H a m m e r, op.cit. II: 449; Ђ о р њ е в и ћ 1924: 5, и 4 и 5, и J. W. Z i n k e i s e n, *Geschichte des Osmanischen Reiches* II, с. 117; Ђ о р њ е в и ћ 1924: 5, и 7.

земље. „Турци су <каже Т. Ђорђевић> били страх и трепет за покорене народе. Још за време првих њихових најезди народ је у масама бежао испред њих. (...)” (Ђ о р њ е в и ћ 1924: 5)

Исељавање српскога народа настало је одмах после првих турских победа, после маричке битке, 1371. године. Нарочито га је морало бити после дефинитивног пада јужних српских земаља 1394. године, када су, саопштава Т. Ђорђевић, „напустили огњиште и браћа краља Марка – Димитрије и Андријаш. У једноме запису из те године, у рукопису из села Слечке у Македонији, вели се да је народ, ’грех(а) ради нађих’, био предат ’у руке врага безаконих и мрских’. ’И тада би запушћење и жалост велика од безбожних Измаилита.’” (Ђ о р њ е в и ћ 1924: 5–6)

Тих сеоба, које су Турци насилно и с планом изводили, нарочито је било у време њихових освајања. Испред турске војске која је продирала у области угарскога краљевства становништво је масовно бежало. Да освојена земља не би остала пушта, Турци су у те крајеве насилно колонизовали Србе. Тако, на пример, кад су освојену Славонију 1537. године затекли без становништва, они су та подручја населили Србима из Босне и Србије да би оснажили границу и да простране плодне славонске равнице не би остале необрађене (Ђ о р њ е в и ћ 1924: 7).

Даља турска освајања наших земаља изазивала су стална исељавања српског народа. „(...) Читаве поплаве од нашега народа текле (су) према северу за све време турске владавине. Неки су његови делови отишли врло далеко на север да тамо било ишчезну, било да закрхљали и до данас, у сред туђинштине, животаре. (...)” (Ђ о р њ е в и ћ 1924: 6)

Али, сеоба из Србије бивало је, после турских освајања, и појединачних и у мањим и већим групама и из врло различитих узрока. Т. Ђорђевић наводи да их је нарочито морало бити много за време и после пада српске деспотовине 1459. године. „У једноме писму угарског краља Матије од 12. јануара 1483 вели се да је само за последње четири године прешло из Србије у Угарску на 200.000 душа. Појединачних сеоба понајвише је бивало услед злога стања под Турцима, са којим се народ није никако могао измирити. Али најјаче сеобе из Србије концентришу се око крупних ратова и историјских догађаја. Кад је (...) Вук Гргуровић, 1480 године, продро из Крушевца, освојио га и опленио, тада је, враћајући се, превео преко 60.000 становника из Србије у Угарску. 1501. године, приликом напада на Кладсво, Видин и Никопол, вратиле су се угарске војске с великим бројем српскога становништва, које је насељено од Београда до Темишвара (...)” (Ђ о р њ е в и ћ 1924: 6–7).

Сеоба под Арсенијем III 1690. с правом се назива великом, не само због бројности исељеника – по најреалнијим проценама преселило се тада у јужну Угарску од 70.000 до 100.000 људи – него још више због својих етничких и политичких последица: из јужне Србије, срца српске средњовековне државе, практично је језгро српске културе измештено у једну сасвим нову средину у којој се, са митрополијом и извесном војном самоуправом,

даље развијала идеја српске државности и – нације. Сеоба са Арсенијем IV Шакабентом, 1737, само је „запечатила” те процесе.

*

Турска инвазија, као што је познато, изазвала је, међутим, и провалу скоро безбројних сеоба породица, малих група или и појединаца, метанастазичких кретања која су водила до не сувише далеког краја, скоро од места до места и од генерације до генерације у укупном учинку значила и много више од великих, такозваних историјских сеоба” (...) Почевши од краја XIV века, па кроз турско време до наших дана <писао је Цвијић 1918. године>, испремештано <је> скоро све становништво на простору од Велешке клисуре на Вардару па до Загребачке <Петрове> горе. А главну масу тих што се крећу и насељавају чини динарско становништво, чији су главни део стари Рашани, народ српске средњовековне државе. Струје које премештају становништво стицале су се више од четири века у Србију; скоро исто толико времена у Далмацију; прелазиле су Дунав, Саву, Уну, Купу, чак и Драву и насељавале су Банат, Бачку, Барању, Срем и Славонију, Хрватску, Штајерску, Крањску; прешле су на многа острва (...) Јадранскога мора, у Истру, у околину Трста, чак неке слабе струје у Горицу. Прелазиле су у Италију, поглавито у млетачку област и у Абруце; затим у Ердељ и јужну Русију.” (Ц в и ј и ћ 1918/1966: 129–130).

Нема потребе, у овој прилици, износити обиље чињеница о тим толико значајним етнографским и демографским, али и етно–политичким процесима; већ од Доситеја и Вука¹⁴ наовамо указивано је на неуобичајену распрострањеност српског „народа” на јужнословенском делу Балкана. Са Цвијићем, међутим, као што је добро познато, ти факти су и сасвим егзактно и систематски прикупљани и сакупљени. Зато ћемо се само, у једном најсумарнијем прегледу, подсетити на те податке, који, уостраом, веома добро доказују нашу тезу о процесима генезе српске нације.

Цвијић је на основу многих својих истраживања и истраживања својих сарадника и ученика, дошао до чврстог закључка да укупно данашње становништво метанастазичких области¹⁵, дакле читавог југословенског простора осим југоистока и северозапада, „није оно и онакво какво је било у средњем веку и пре најезде Турака. Ретко где има <продужава Цвијић> много старинаца; у највећем делу области тако их је мало да се губе. Старинци су се местимице иселили а делимице су их преплавили и асимиловали досељеници, највише динарски досељеници: из старе Рашке, са црногорских Брда, из Херцеговине и Босне, затим досељеници косовско–метохијске и вардарске струје. <¹⁶ ...> Услед миграција у земљама Панон-

¹⁴ Оба су, као и Цвијић, и сами били потомци оваквих пресељеника...

¹⁵ „Од Велешке клисуре на Вардару до Загребачке горе”

¹⁶ Цвијић изванредно тачно запажа: „Пошто су ове миграционе струје прешле северну границу Балканског полуострва, то је оно у етнографском и културном погледу као продужено ка северу.”

ског басена и по Далмацији разнесене су са досељеницима нове навике и обичаји, снажан фолклор, нарочито епске народне песме; појачана је патријархална задруга. На далеко су разнесене историјске традиције и јако развијена српска национална свест, која се у току векова из<г>рађивала у унутрашњим земљама Балканског полуострва. Из метанастазичких покрета је произашло померање дијалеката динарских и централних делова Полуострва на север, североисток и запад, и осим тога је настала борба између дијалеката, утицање једних на друге; кад се процес завршио, видело се да су дијалекти друкчије распоређени него што су били пре турске инвазије. Нарочито пада у очи ванредно распрострањење штокавског дијалекта на рачун осталих говора.” (Ц в и ј и ћ 1918/1966: 188). Тако је овај говор био својеврстан „коине” који је веома допринес народној хомогенизацији на читавој територији. Ствар је, међутим, утолико занимљивија што се ту највише ради о новоштокавским и посебно ијекавском источнохерцеговачком говору (И в и ћ 1956: 142–147) који је, данас се то мора наглашавати, искључиво српски дијалекат...

„Тако су се у појединим крајевима оне велике метанастазичке области образовале нове етничке и психичке групе, и у највећем броју од њих дело је печат динарско становништво.” У целој метанастазичкој области измењао се српски народ, пореклом из разних крајева, и никаквим се другим начином не би могли Срби толико изједначити и сјединити као сеобама и процесима који су због тога следовали. Постале су много тешње везе између Срба разних покрајина, јер је у свакој било досељеника који су знали да имају своје сроднике и саплеменике у другом крају и да су са њима исто. Услед тога је нестало ранијег српског партикуларизма и цео се српски народ могао осетити као целина (Ц в и ј и ћ 1918/1966: 189).

Као још једну значајну последицу миграција Цвијић је навео и зближавање са Словенцима и Хрватима, са којима су се Срби, по Цвијићу, и „измешали у великим размерама, у свима земљама, изузевши, умногоме, такозвану цивилну Хрватску, кајкавску Хрватску. Од овог су времена у западним крајевима географски испреплетани или се увлаче једни у друге католици и православни <тј. Срби>, тако да до загребачке и вараждинске жупаније нема ни једне велике области која би цела припадала католичкој или православној цркви. Од значаја је католичење и унијаћење Срба, јер су тиме још више допринели да се преиначи старо становништво у чије су земље дошли. Једни су на друге утицали дијалектима, навикама, обичајима. (...)” (Ц в и ј и ћ 1918/1966: 189–190).

„Сеобе нашега народа, било у Срем, Банат и Бачку, било у Славонију, имале су још један утицај. Тај досељени народни појас био је препрека за стране утицаје, медијум, кроз који су они, пролазећи, слабили, тако да је чувао од страних утицаја народне масе у Србији и Босни; при томе су знатно помагале и добре политичке границе, Сава и Дунав.” (Цвијић 1918/1966: 190).

*

Али, колико су миграције (метанастазичка кретања и сеобе) учвршћивале Српство, толико су, с друге стране, проузроковале и многе неповратне губитке. Овде пре свега мислимо на злу судбину група које су се одвојиле од матице: о томе се и не зна и не мисли много, али је, кад се сетимо само неких случајева, јасно да је ексодус и српској нацији однео заиста огроман број њених припадника. Дугачка је листа – „читуља”, како то рече Д. Поповић (П о п о в и ћ 1952: 9) – заувек ишчезлих српских места и група, почев од Гордосервона у Византији, Срба из Београда насељених у околини Цариграда, Галипољских Срба из Поморавља (а можда чак и из Срема) који су тамо преживели неколико векова све док се нису вратили у домовину па их власти населиле – на бугарску границу (! – Ф и л и п о в и ћ 1946; посебно текст из „Intervju-a”, разговор са последњим (?) Србином из Галипоља L a z a r e v i ć / P e j i ć i ć 1987: 11–12). „Шћавуна” – Срба у Јужној Италији, некадашњих Срба у Градишћу („Влахи”, а по свему судећи и „Штоји”). Срба у Украјини (две колоније, „Славно–србија” и „Нова Србија”¹⁷), више десетина хиљада Срба у Угарској, посебно на северу (Коморан, Ђур...¹⁸), само из Суботице и суботичког подручја знамо за два егзодуса Срба (крајем XVII века, након злодела Татара у турској војсци, и 1747. после развојачења Границе), сетимо се „најстаријег словенског слоја у Банату” Ерделјановићевих проучавања, Срба католика „Карашеваца”¹⁹ (који су се након првог светског рата похрватили) и других Срба у Румунији (који у наше дане и на наше очи нестају), као и Срба и национално неиздиференцираних јужних Словена у Албанији. Томе треба додати многе денационализоване Србе и (Србе–) „Влахе”, ускоке и граничаре који су покатоличени или поунијаћени, а затим и обавезно „кroatизирани” – процес који је прошло и некад српско становништво у западној Херцеговини и Босни, у Боки, Конавлима, Стону, Дубровнику, Макарском приморју, на Корчули и другим острвима, у Буковици и Книн-

¹⁷ М. Костић 1923. и Барјактаровић 1971 б.

¹⁸ „Срби су нестали из читавог низа насеља која су некад била или чисто српска или у којима су Срби били веома знатан чинилац (каже Д. Поповић). У ту читуљу некад српских вароши спадају: Арад, Баја, Печуј, Сегедин, Сентандреја, Темишвар и др. (П о п о в и ћ 1952: 9). Данас, како наводи Ђ. Шарошац, у Мађарској живи 100.000 Јужних Словена, а од тога да је 90.000 Хрвата, а по 5.000 Срба и Словенаца. При томе он у „Хрвате” убраја и Буњевце (у девет места), затим четири групе Шокаца (у више села односно места), групу „Бошњака” (у шест села) и „Раце” (у пет села), које називају (?) – „Рац–Хрвати” (!!!). (Ѕ а г а љ а с 1977: 7–8). Јужних Словена, и то баш (и) Срба, било је у Мађарској и пре сеоба, заправо, по многим подацима, неке групе су ту остале и након пропасти словенске панонске државе, односно освојења тих подручја од стране Мађара. (Ѕ а г а љ а с, op.cit: 9, 12; упор. Е р д е љ а н о в и ћ 1925б: 294 и passim). Тако, Мађарски историчар Салај (1801, рад *Правни однос српских насеља према држави*, на мађ., с. 143) пише: „Сеоба Срба према нашој земљи (Мађарској) почела је за време владавине Ладислава (Лајоша) IV (1286 – 1290) када је бановина која се простирала између Дрине и Мораве и кад је Босну заузео српски краљ, Стеван Драгутин, шурак Ладислава IV.” Иначе, најстарије српско насеље налази се на острву Szepel (Чепел), чији су становници насељени 1404. године.” (М. Ѕ а г а љ а с, op.cit: 13)

¹⁹ Е р д е љ а н о в и ћ, loc.cit.

ској Крајини, у Жумберку, у Белој Крајини и даље у Словенији – све до Птује (и овде су то били ускоци – „Скоки“, Г р у ј и њ 1922: 113-125), ... да и не спомињемо српско порекло или некадашње српско национално осећање и опредељење (ако су и били етнички Власи) Буђеваца (по свој прилици и Шокаца). А колико се још осећају Србима, и у чему – да и не говоримо шта још чувају од елемената етничке културе – исељеници у Канади, у САД, у Јужној Америци²⁰, јужној Африци и Аустралији²¹...

Потребно је бар споменути и да је после првог српског устанка у Македонију доведено бар неколико стотина српских породица, заробљеници у гушењу устанка; током времена оне су, наравно дефинитивно асимилиране али су ипак многе породице сачувале презимена или надимке који јасно сведоче о њиховом српском пореклу (Т р и ф у н о с к и 1977). Тежа је била, слична или и истоветна несрећи „Галипољских“ Срба судбина колонизованих Срба (углавном тзв. „добровољца“) са Кордуна, из Баније, Босанске крајине, Далмације, Црне Горе и Србије и преживелих Срба „олтаната“ из Мађарске (село Нова Батања) у Македонији: иако су насељавани углавном на пуне ледине и најлошију земљу исељених Турака, они су најпре од стране бугарских окупатора протерани, а затим им је од наших, југословенских, социјалистичких власти, забрањен повратак на своја огњишта, као „узурпаторима“ ... Малобројни које нису протерали или који су 1945–1946. успели да се врате изложени су отвореној денационализацији. Без школа на српском језику, а школујући се на македонском, живећи све више у мешовитим браковима, упућени на служење македонским у јавном животу, уз запостављање свог језика ... то је и неминовно. А наша наука се досад, осим дискретног спомињања Ј. Трифуноског, није заинтересовала за њихов положај и перспективе (Т р и ф у н о с к и 1961: 3–23).

„Метанастазички покрети су однели много српског становништва о југа на север; у неким областима (Метохија, Косово, скопски крај) остале су празнине; у свима су ослабиле појаве српског живота и духа. Услед тога, поред других узрока, настало је продирање Арбанаса у центре старе српске државе и превлађивање бугарских утицаја у Македонији.“ (Ц в и ј и њ 1918/1966: 190)

*

Кад се све „сабере и одузме“ може ли се поставити питање које су већ многи постављали – међу првима, на пример, и помињани отац наше модерне историографије Иларион Гуварац – да ли су сеобе, организоване или спонтане, колективне и појединачне, али у сваком случају знатних, огромних размера, биле „на срећу или на несрећу“ нашег народа? Један

²⁰ Осим дела Ст. Мајсторовића (М а ј с т о р о в и ć 1979), видети о овој теми заиста вредне прилоге Д. Дрљаче, Мирославе Лукић – Крстановић и Мирјане Павловић у Етнолошким свескама IX, 1988.

²¹ Ј. Сечански – N o u s s a i r 1981: 35–46.

од најбољих хроничара насељавања Срба у Угарску, историчар Душан Поповић је писао:

„Сасвим је мали број догађаја у прошлости српског народа чији се замањак може поредити са Великом сеобом од 1690. Са Великом сеобом десис се веома значајан поремећај у целом нашем националном организму, па стога није чудо да су се већ и патријарх Арсеније, и његови доглавници и савременици питали, а после њих питали су се многи и у народу и у науци, а питају се и данас, а питаће се и после нас: да ли је ова сеоба била на срећу, или на несрећу нашег народа. (...)” (П о п о в и ћ 1954: 358)

Вреди изнети бар нека од мишљења о последицама српских сеоба које наводи Д. Поповић. Тако је Панта Срећковић о патријарху Арсенију и његовом подухвату резимовао веома неповољно. „Али ондашњи патријарх Арсеније Чарнојевић III, писао је он <П. Срећковић>, тако је био слеп да ништа није видио и, на највећу тугу, жалост и несрећу свију Срба а нарочито оних у Старој Србији, раструби те 'велике милости царске' садржане у писмима и дипломама од године 1690. и учини да се његова паства, тј. српски народ почергаши и остави земљу'. 'Тај одлазак Срба из своје постојбине био је гори и црњи од Косовске битке. Вук Бранковић издас је таста на Косову а патријарх и Ђорђе Бранковић распршташе Србе из Старе Србије. Тако је патријарх Арсеније III изневерио своју паству и највише зла учинио Србима'.” (П о п о в и ћ 1954: 358–359)

„Ни суд <о сеоби и патријарху Арсенију, наставља Ј. Поповић> великог српског историчара Стојана Новаковића није био лакши. По њему: 'Узимајући преда се политику Ђурђа Бранковића и Арсенија Чарнојевића, не налазимо у њој ништа што би одговарало озбиљности прилика, или би се могло одбранити. Никад ваљда нису учињене грђе погрешке у јавној радњи нашој. Савез са Аустријанцима против Турака био је једино дело које се може унеколико правдати. Све остало је тешко разумети. Најнесрећније је дело сеоба. Вођи (тј. Ђурађ Бранковић и Арсеније Чарнојевић) робовали су сваки својој слабости. Ђурђу је било поглавито стало за деспотством; патријарху за самовлашћу. Аустрија је гледала, да њихове слабости употреби на своју корист. Необавештени народ вукли су ови људи у бојеве за своју корист може бити, али за туђу славу потегли су из са њихових седишта у чудновату сеобу, која их ни у какву срећу није одвела.'” (П о п о в и ћ 1954: 359)

Етнолог Т. Ђорђевић, чије сам податке већ наводио, такође је мишљења да је од сеоба било много више штете него користи, а мишљења, која по несрећи пореде Косово и велику сеобу могу се срести и у наше дане. И, заиста, Србија – све до својих најјужнијих делова – јесте изгубила премного, немерљиво. Изгубила је најпре људи, па територија, споменика културе, материјалних богатстава... Изгубила је ненадокнадиво – у то ћемо се и у будућем времену уверавати. Али оно што је изгубила Србија – добило је Српство...

Зато је, сигуран сам, Цвијић могао с пуним правом да закључи: „Значајно је сви динарски Срби, од оних у северној Хрватској, на граници

Краљеве, па до омадарских Срба, познају најјасније догађаје из српске историје који се народним песмама и причама преносе с колена на колена. Представници осталих група, изузевши Србе канонског типа, и, donekle, оне централног типа, немају какве више представе о овој прошлости и народној судбини. Динарски су Срби потпуно и сви предаши заједничкој ствари, готови на све жртве. (...) Они имају, дакле, врло јасну националну свест, националну душу. Национални морал и национална етика наслеђе су дуге историјске прошлости; они су се учврстили као инстинкти који аутоматски одређују понашање сваког човека²² и читавог народа.” (Ц в и ј и Њ 1966: 368-369). Цвијић, даље, каже: „Као што је напред речено, ова дубока народна свест није ограничена само на области српских средњовековних држава. Она је врло жива код свих динарских Срба, до граница Крањске, па чак и изван динарских области. Ова тако висока народна свест још се више развила за време Турака. Од краја XV века она се брзо и нагло ширила из области старе Рашке, Хума (Херцеговине) и Црне Горе у свима правцима. (...) Узимајући као један од најјачих израза ове свести епске песме, од којих су оне о Краљевићу Марку продрле и међу Хрвате, Словенце и Бугаре, Цвијић као „један од главних узрока овоме великом ширењу (...)” наводи „велике српске миграције за време Турака (и) метанастазичке покрете” а други је „знатан узрок” био „стварање српске патријаршије за време великог везира Соколовића (Србина мухамеданца) и добро организоване српске црква, чији се делокруг рада простирао на све српске земље, чак и на оне које су захватиле нове миграције.” (Ц в и ј и Њ 1966: 369)

Овим Цвијићевим разматрањима и закључцима о огромном значају миграција за јачање и развијање српске националне свести, културе и бића заиста се мало шта још може додати. То је, закључујем на крају свог покушаја, заправо читав „етнолошки приступ проучавању миграција Срба”, посебно кад је реч о главном проблему на који смо обратили пажњу: миграција и српског националног конституисања. Једино што је ову дисциплину Цвијић, у овоме такође најширих концепција називао „антропо-географијом”²³, науком коју су укинули најпре географи, његови непосредни наследници, да се, затим, петнаест година касније, угаси и у наставном плану студија етнологије. А све више се уверавамо колико је то било преурањено и немудро.

*

У ово смутно време, разматрајући и проучавајући „све наше сеобе”, наука би могла да одговори²⁴ на питање зашто су „Срби – сви, и свуда...”

²² Овде је употребљена реч „грађанин” али претпостављам да је у питању Цвијићева употреба француског *citoyen*, што је и поданик, или можда и припадник...

²³ Јер се она мора схватити управо као „антрополошка” географија!

²⁴ Питање савременог проучавања широке и сложене проблематике миграција отворило би – по мом мишљењу – мноштво других, указујући на потребу покретања читавог склопа пројеката, од којих наводим само неке, најважније:

како је то савршено тачно запазио и изразио Вук ... и, посебно, какви су то они када их има на толиком простору и шта их, и поред свих осипања, највећи њихов број ипак држи као Српство.

ЛИТЕРАТУРА:

- Барјактаровић, Мирко Р.
1971. *Судбина одсељених Срба у Украјини*
Зборник радова Етнографског института 5, 6. 1971: 139–150
- Вукеров, др Бранислав
1957. *Poreklo stanovništva Vojvodine*
(МС, Библи. Posebna izdanja) Н.С. 1957: –69
- Влаховић, др Петар
1987. *Na životnim raskrsnicama | Prilozi proučavanju etničkih procesa*
(изд. Štamparija „Mileševo“, SIZ kulture opštine Prijepolje i SIZ osnovnog obrazovanja i vaspitanja opštine Prijepolje) Пријепоље 1987: –295
- Грујић, Радослав М.
(1909) 1989. *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији*
Поговор написао проф. др Василије Крестић („Просвета“, Библи. „Баштина“ 33) Б. 1989: –316 (Василије Ђ. Крестић: /Поговор/ Велеиздајнички процес у Загребу и Грујићева Апологија сс 277–309)
- Дедијер, др Јевто
1912. *Стара Србија. Географска и етнографска слика*
(Одштампано из „Српског Књижевног Гласника“)
Б. 1912: –28
- Ворђевић, Тихомир Р.
1924. *Из Србије Кнеза Милоша | Становништво – Насеља*
/ Књижарница Геце Кона/ Б. 1924: (Предговор, 1 с +) –318
- Зборник о Србима у Хрватској 1*
1989. *Зборник о Србима у Хрватској 1*
Уредник Василије Крестић
(изд. САНУ – Одбор за историју Срба у Хрватској) Б. 1989: – 406
-
- Преосмишљавање ове проблематике наше националне етнологије... Постављање читаве ове димензије наше етнологије на основе кретања српског народа и другог становништва ових простора;
- Макропројект, вишегодишња интер– и мулти–дисциплинарна колективна проучавања миграција, порекла становништва и породица и проучавања насеља;
- Интензификација рада на „СБЗС“-у и синтеза аспеката „Насеља и порекло становништва“ и „Живот и обичаји народни“
- Активирање: САНУ – Етнографског одбора, Демографског одбора, Одбора за проучавање Косова, Одбора за проучавање Срба у Хрватској и сл., Етнографског института САНУ, Етнографског музеја, Одељења за етнологију – оба пројекта, као и Центра за етнолошка и антрополошка истраживања, затим САНУ – Одељења за друштвене науке, Матице српске, Матице иселеника СРС, САНБ и СРНГ, Светске српске заједнице, и др.

Ивић, др Павле

Ивић 1956 *Дијалектологија српскохрватског језика*

/МС/ Н.С. 1956.

ИСТОРИЈА НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ II

1960. Историја народа Југославије (Књига друга) од почетка XVI до краја XVIII века

/„Просвета“ (...) / Б. 1960: -1335

Костић, др Мита

1923. *Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија*

СЕЗБ/Н. 14, Б. 1923.

Lažarević, Lazar; Vogošćub Pejičić

1987. *Еgzodus Galipoljskih Srba: Ја сам последњи*

„Интервју“ бр. 151, Б. 1987: 11-12

Панић-Сурел, Милорад

1988. *Кад су живи завидели мртвима*

/„Просвета“ – Ниш/ Ниш 1988: -240

Петровић, Ружа

1989. *Бројност и територијални распоред Срба у СР Хрватској*

(Према пописима становништва 1948-1981. године)

(у:) Зборник о Србима у Хрватској 1, 1989: 257-271

Петровић, Ружа, Марина Благојевић

1989. *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и из Метохије (...)*

/САНУ/ Б. 1989.

Поповић, Душан Ј.

1952. *Срби у Будиму*

/СКЗ – „Поучник“ XIII/ Б. 1952.

Радовановић, др Војислав С.

1959. *Општа антропогеографија | Књига 1 Увод у географију људи | Физичка антропогеографија*

/Унив. у Бгд., изд. Изд. предузеће „Грађевинска књига“/

Б. 1959: 10-272

Сечански-Nonssair, Јованка

1981. *Историја миграције Југословена у Аустралију*

Зборник радова Етнографског института 12, Б. 1981: 35-46

Stojković, Ljubiša; Miloš Martić

1953. *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*

/„Rad“/ Б. 1953: -215 + Прилози (карте, табеле, фотографије и сл.) + Поговор (1, непар. стр.) и Садржај

Филиповић, др Миленко С.

1946. *Галипольски Срби*

/изд. аутора/ Б. 1946.

Dr Milenko S. Filipović

1958. *Proučavanje naseljavanja Vojvodine*

/МС, Библи. Posebna izdanja/ Н.С. 1958: -20

Миленко С. Филиповић

1962. *Етнички плурализам у Војводини*

ЕП 4, Б. 1962: 7-10

Цвијић, Јован

1902. *Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва*
СЕЗБ/Н. 4, Б. 1902: I – ССXXXVI

Јован Цвијић

(1918) 1966. *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основе антропогеографије*
Завод за издавање уџбеника/ Б. 1966.

Јован Цвијић

1922. *Метанастасичка кретања, њихови узроци и последице*
СЕЗБ/Н. 12, Б. 1922: (II-IV+) 1-96 + карта (Порекло становништва северне Србије)

Јован Цвијић

1965. *Аутобиографија и други списи*
Приредио Владимир Стојанчевић /СКЗ/ Б. 1965.

Čulinović – Konstantinović, Dr Vesna

1989. *Migracioni procesi i sociokulturna adaptacija*
ГЗМ (н.с.) – Е, С. 1989: 27–38

Šarošac, Đuro

1977. *Južni Slaveni u Mađarskoj*
(у:) *Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj Budimpešta* 1977: 7–30

СКРАЋЕНИЦЕ

Публикације:

ГЕМ.....Гласник Етнографског музеја
ГЗМ.....Гласник Земалског музеја
(н.с.) – Е. = нова серија – Етнологија
ЕП.....Етнолошки преглед
СЕЗБ/Н.....Српски етнографски зборник,
серија: „Насеља српских земаља”, односно „Насеља и порекло становништва”

Места издања:

Б. ....Београд
Н.С. ....Нови Сад
С. ....Сарајево

институције:

МС = Матица српска
САНУ/= Српска академија наука /и уметности/

остале скраћенице:

библ. = библиотека
изд. = издање
с = стране,
сс = стране
знакови: <..>: у загради уметнута моја допуна или објашњење
_ : моје скраћивање

Radomir Rakić

MIGRATIONS AND NATIONAL CONSTITUTING OF SERBS

(A Proposal for Ethnological Research)

It is an established fact that the Serbian people have been migrating over centuries. It is happening today as well. Supporting this assertion with a plenty of data, the author discusses causes, circumstances and ways of migrations as well as their considerable consequences on history, living and ethnical culture of Serbs in particular. According to the classification of Jovan Cvijić, two main migration types are distinguished among numerous migrations of Serbian population: more or less organized mass migrations and so called „metanastasic movements”, usually spontaneous movings of particular families, which altogether, after several centuries, contributed to the fact that „almost all (Serbian) population has been transferred” on the territory from old Macedonia (from the Veleška ravine) up to Civil Croatia, i. e. the area close to Zagreb. Setting the task for himself (and for a contemporary Serbian ethnology) to start a thorough ethnological study of the consequences of the Serbian people migrations, in particular of their relevance to the national constituting of Serbs which started in the early medieval period, the author concludes that Jovan Cvijić, although not always explicitly, has in fact set all the elements for such an enterprise. What is needed now is a reexamination and reevaluation of his research and methodology, as well as a new, systematic, multi-disciplinary organization of a long term macro-project.

Мирослав Стефановић
Центар за културу, Топола

АКУЛТУРАЦИЈА И МИГРАЦИЈЕ СРБА

АПСТРАКТ: Проучавања традиционалних, а посебно савремених култура показују да, осим одређеног броја малих, затворених друштвених група, сваки културни систем садржи елементе или читаве склопове елемената преузетих током процеса културног контакта са другим културним системима. Тај процес је у науци означен термином акултурација. Неки аспекти акултурације који се уочавају у културно-историјском трајању Срба, могу знатно обогатити теорију акултурације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Култура, динамика, контакт, селекција, прилагођавање, акултурација, миграција, интерпретација, нова акултурација.

I. Савремена теорија акултурације

У анализи савремене теорије акултурације, полазиштем се може сматрати дефиниција Мелвила Херсковица: „Акултурација – културно преношење, подразумева процес преузимања елемената или читавих склопова културе неке шире друштвене заједнице (обично развијеније) од стране друге друштвене заједнице, која припада другом културном кругу или центру.”¹

За разлику од већине дефиниција по којима је акултурација однос друштва различитог нивоа економског развоја,² однос одређен трајањем контакта,³ бројем учесника,⁴ директним или индиректним контактом,⁵ ова дефиниција инсистира на различитости садржаја култура. Одлучујући

¹ М. Нерсковић, *Les bases de l'anthropologie culturelle*, Paris 1952, 229.

² Р. Сантони, *Antropologia quotidiana*, Milano 1985, 11.

³ М. Нерсковић, исто, 225.

⁴ Исто, 110.

⁵ М. Пановић – М. Перен, *Dictionnaire de l'ethnologie*, Paris, 1973, 2.

фактор је оно по чему се две културе суштински разликују. У питању је, дакле, однос два културна система, између којих се, захваљујући контакту, одвија процес једносмерног или узајамног преузимања културних елемената, што искључује промене унутар једног система као што су индустријализација, урбанизација, деаграризација...⁶

Акултурација је комплексан процес у коме се издвајају три фазе. То су: културни контакт, селекција и прилагођавање. Основни фактор процеса акултурације је културни контакт. У радовима америчких антрополога, а посебно М.Херсковица и његових сарадника, постоји велики број анализираних историјских контаката. И поред тога, њиховим истраживањима није могао бити обухваћен довољан број културних контаката, па су резултирала типологијом, која је, и поред мањкавости, ипак до сада најкомплекснија.

1. Први тип се односи на бројност учесника. Културни контакти се могу одигравати између читавих популација и њихових делова, без обзира на величину, као и појединаца. Анализом односа броја учесника у контакту и обима акултурације на примеру контакта европске и афричке културе, Херсковић искључује могућност да већи број учесника значи и већи обим акултурације, наводећи да су често мале групе и појединци створили много веће акултуративне промене него кад су у контакту били читави народи.⁷

2. Други тип обухвата контакте на различитом степену развоја. Препоставку по којој једна високо развијена култура мора више дати него што ће узети од мање развијене културе неки научници су прихватили као одређујућу при дефинисању процеса акултурације. Став савремене америчке антропологије, према овом схватању, може се илустровати закључком М. Херсковица: "... сумњиво је, у ствари да су урођенички народи света узели више из евро-америчке културе, него што је западни свет позајмио од њих."⁸

3. Трећи тип полази од трајања контакта, па Херсковић разликује тренутне или повремене и трајне.⁹ Трајање контакта може утицати на обим културног преузимања, али у односима друштвених заједница постоје многи ограничавајући фактори који онемогућавају акултурацију, без обзира на дуго трајање контакта.

4. У даљој типологизацији Херсковић посвећује већи простор контактима у којима се уочава неки облик доминације, пре свега политичка и социјална. Доминација једне друштвене заједнице над другом може јаче подстицати ширење културних елемената, а на неприхватање елемената културе истовремено утицати слабије. Међутим, посебно политичка доминација може код потчињених народа развити свест о потреби реafirмације националног у свим областима живота.¹⁰

⁶ Ј. Јелић, *Акултурација, часопис „Култура“ 68–69, Београд 1985, 131.*

⁷ М. Нерсковић, исто, 226.

⁸ Исто, 235.

⁹ Исто, 225.

¹⁰ Исто, 236.

5. Као посебан тип, Херсковиц наводи пријатељске и непријатељске контакте, мада се та подела може свести на контакте са доминацијом и без доминације. Тешко је претпоставити да контакти код којих је присутна доминација било које врсте могу имати другачији карактер од непријатељског.¹¹

6. Последњи тип обухвата директне и индиректне контакте. До појаве радова М. Херсковица, директни контакти су посматрани као искључиви фактор акултурације. Примером ширења ислама на тлу Африке, Херсковиц показује како се индиректни контакти не могу одбацити, без обзира на то што су знатно ређи.¹²

Процес акултурације настаје када се два народа, две културе или њихови делови нађу у међусобном, историјском контакту. Акултурација може бити условљена сваким типом контакта, а фактор снаге, трајања, бројности учесника, међусобним односима субјеката контакта, није сам по себи одлучујући, већ је основни разлог различитости садржаја.

Такав став произлази из наведене типологије и чини основни ослонац дефиниције коју је дао Херсковиц. И ако до данас најкомплекснија, ни ова дефиниција се није ослободила ограничења претходних.

Инсистирање на различитим садржајима култура у контакту указује на однос евро-америчке културе и традиционалних култура, што искључује односе између друштвених заједница и културних система сличних карактеристика. Основни недостатак, међутим, произлази из уског посматрања културног контакта, па се анализа његове вредности за процес акултурације своди на појавне облике, а да се културни контакт не посматра као процес. Такав приступ занемарује услове и узроке у којима и због којих долази до културног контакта. Схватање културног контакта као процеса који има своје узроке, ток и последице омогућиће и потпуније сагледавање процеса акултурације. Изузетне могућности за садржајнију анализу акултурације пружају културно-историјски процеси на тлу Балканског полуострва, а посебно миграције Срба.

II. Миграције и акултурација Срба

Основна теза од које полазим у сагледавању утицаја миграција на процес акултурације Срба заснована је на решавању односа миграција и културног контакта. Свако поистовећивање тих појмова крије у себи опасност, макар непотпуне анализе, са мањкавостима које и коначни однос на релацији миграције – акултурација могу одредити само делимично. За миграције се не може рећи да представљају облик или тип културног контакта. Миграције су његов узрок, макар у оној мери у којој је културни контакт узрок процеса акултурације. Али миграције инициране једним

¹¹ Исто, 226–227.

¹² Исто, 226.

културним контактом могу резултирати и новим контактом са другом друштвеном заједницом или другим културним системом.

Захваљујући својој историјској судбини, условљеној, пре свега значајнијим географским положајем, Срби су, за само неколико векова, били изложени драстичнијим историјским догађајима и променама од било ког народа у Европи. Процес формирања националног и културног лика се зато знатно продужио, иако је, у неким фазама развоја, изгледало да ће се он брзо завршити. Периодом османлијских освајања прекинута је фаза селекције и адаптације византијских културних елемената, а предуга турска доминација није донела само нову, квалитативно различиту културу, већ је покренула и огромне масе народа из централних делова ка периферним деловима Србије и њој суседних области и држава. Тако су створени услови за продор многих страних културних елемената, у свим областима живота.

Утврдити све факторе акултурације Срба скорје је немогуће. Постоје, ипак, они видљивији, који су знатније заступљени у процесима промена. Свакако најзначајнији фактор акултурације Срба јесу миграције.

Утицај миграција на акултурацију Срба може се сагледати тражењем одговора на три основна питања:

- 1) Шта је иницирало миграције? – узроци;
- 2) Како су се оне одвијале? – токови;
- 3) Чиме су резултирале? – резултати и последице.

1) У историјској прошлости Срба уочава се велика разноврсност узрока миграција – од значајних историјских догађаја до често занемарљивих повода, најчешће психолошке природе.

Узроке миграција, посебно је успешно проучавао Јован Цвијић.¹³ Резултати његове анализе доводе Цвијићева истраживања у врло актуелн однос према савременим теоријама акултурације и откривају неке нове вредности односа узрока и последица миграција.

Цвијић издваја три групе узрока: историјске, психолошке и економске. Иако наглашава да се они међусобно преплићу, па је често врло тешко издвојити доминантне, он ипак оставља могућност разграничења ако се испита сваки метанастазички случај.¹⁴

На основу наведених примера и простора који посвећује појединим узроцима, може се закључити да, по Цвијићу, пресвлаћују историјски узроци, под којима подразумева покрете становништва условљене историјским догађајима, а посебно миграције проузроковане турским освајањима.

Осим директног утицаја исламске културе, омогућеног дугим трајањем доминације, присуством Турака на овом делу Балкана поремећена је и етничка слика, посебно на територији Србије. Правац кретања српског становништва усмерен је, у највећем обиму ка северу, према Срему, Банату

¹³ Ј. Цвијић и др, *Антропогеографски и етнографски списак*, Београд 1987, 100–222.

¹⁴ Исто, 149.

и дубље на територију Аустро–Угарске, али и ка територијама Зете, Херцеговине и Босне, одакле се, због нових освајања, миграције Срба настављају даље, ка северозападним и западним крајевима. Тако је један народ патријархалног културног круга дошао у контакт са квалитативно другачијом културом Европе. Који су елементи тог процеса? То су: агресивност односа, разлике у снази, које су омогућиле да један учесник у контакту изузетно дуго задржи доминацију и разлике у религијским садржајима као основним сегментима друштвених организација.

Та три елемента историјских узрока миграција деловала су двојачко. Први утудај се испољава као реакција на непријатељски однос османлијске и српске културе, са мањим или већим дејством на обим акултурисаних елемената европског порекла, а други – кроз токове миграција и њихове компоненте. Такав карактер односа резултирао је великом масовношћу миграција Срба, релативно кратким задржавањем у областима кроз које су пролазили и кретањем до области веће удаљености, уз трајно или дуго задржавање у новој средини. То су, управо фактори који по савременим теоријама акултурације имају пресудан значај за обим и квалитет акултурације.

Захваљујући реакцији српског становништва на вишевековну доминацију Османлијске Империје, коначним падом српске државе миграције нису престале. Свака драстичнија мера која је угрожавала опстанак нерасељеног становништва, као што је јаничарење, изазивала је нове миграције. Најчешће су се те миграције одвијале ка унутрашњости, али се знатан део повлачио ка пограничним областима или суседним државама.

О утицају историјских узрока на обим миграција, а самим тим и на акултурацију европских културних елемената у српски културни систем, одлучивао је непријатељски карактер контакта Срба и Турака. Термин непријатељског контакта заступљен је у истраживањима скоро свих савремених истраживача акултурације, али је анализиран са аспекта директног односа култура у контакту. У нашем примеру, реч је о акултурацији као поседици односа друга два учесника у контакту. Карактер контакта турског и српског културног система, поред очекиване акултурације турских културних елемената, знатно је допринео увећаном обиму акултурације западноевропских културних елемената од оног до кога би дошло у неким другим условима. Тај специфични облик акултурације крије у себи многе непознанице, па је за потпунију анализу потребно истражити бројније примере ових односа.

Економске и психолошке узроке могућно је посматрати издвојено, али и као последицу историјских узрока. Без обзира на аспекте посматрања, економски и психолошки узроци, за миграције, а самим тим и за акултурацију Срба, имају мању вредност од историјских узрока.

2) Токови и миграције Срба обухватају правце и брзину кретања као факторе који могу имати значајну улогу у процесу акултурације.

За процес акултурације Срба најзначајније су миграције са југа на север, из старе Србије ка Аустро–Угарској. Тај велики галаз, који су

формирале косовска и вардарска струја са становништвом моравске Србије, стигао је скоро до средишта Угарске, без дужег задржавања у областима кроз које се кретао.

Један од фактора који су знатније утицали на акултурацију Срба јесте велика масовност, тако да је сеоба из 1690. године покренула око 250.000 миграната Срба преко Саве и Дунава.¹⁵ Та масовност насељавања и њен утицај на акултурацију Срба садржи у себи и одређену супротност. Велики број миграната насељених на територији Аустро–Угарске допринео је да се створи релативно чврста друштвена организација, са свим институцијама потребним за њену стабилну егзистенцију. То је интегративни фактор, чија је функција очување националног и културног идентитета. На тај начин створени су услови за отежани продор страних културних елемената. С друге стране, извесно је да је период масовног насељавања омогућио продор културних елемената из средње и западне европе. Та наизглед парадоксална ситуација је честа и у другим културним контактима кад је изражено деловање својеврсног психолошког механизма. На групу у друштвеној заједници он делује одбрамбено, да би група очувала свој идентитет, а истовремено дозвољава преношење страних културних елемената у матични културни систем јер у њему може бити спречено његово евентуално деструктивно дејство путем селекције и прилагођавања.

Најснажнији продор европске културе у Србију догодио се у другој половини XIX века. Захваљујући ослобођењу већег дела Србије од Турака, када су отклоњене препреке наметнуте системом управљања, настаје изузетно интензиван процес акултурације. Ослобођен наметнутих културних модела исламског порекла, српски народ упија све што долази са запада и севера. Фазе селекције и прилагођавања трају изузетно кратко, док је обим акултуративних промена велики. Носиоци промена су сада инверзни мигранти, појединци и мање групе трговаца и младих образованих људи. Док су код миграција до XIX века апсорбциони центри биле неразвијене сеоске области, сада су то градови Србије, пре свих Београд.¹⁶ Како се и унутрашње миграције интензивирају у правцу село – град, европски културни елементи продиру целом територијом Србије и захватају све слојеве становништва.

Паралелно са овим правцима миграција, одигравају се и контакти са страним културама на тлу Србије. Уз наведену доминацију османлијске културе, за проучавање акултурације посебно је значајна експанзија шиптарске популације на рачун Срба. Масовнија насељавања арбанашких племена почињу доласком Турака на Балканско полуострво, али се у пуном обиму насељавају после великих сеоба, када заузимају слободно земљиште Метохије, Косова и Подрима, ширећи се долином Биначке Мораве и у Скопској Црној Гори.¹⁷ До појаве Турака на Балкану скоро потпуно анонимни, хористећи историјске и политичке погодности, нагло се појављују

¹⁵ Исто, 219.

¹⁶ М. Прошић – Дворнић, *Женски грађански костим у Србији 19. века*, Зборник Музеја примењених уметности 24–25, Београд, 1981, 25.

¹⁷ Ј. Цвјетић, исто, 112.

као један од најекспанзивнијих народа. Схватајући да је заузимање српских области једина могућност територијалног ширења, успевају не само да заузму већ и да задрже области старе државе Срба. Цвијић констатује да је отпор арбанашким утицајима незнатан, оцењујући да „... тај фронт према Арбанасима је најслабија страна српског народа и уопште Словена Балканског полуострва.”¹⁸ Истовремено наводи снажан културни утицај који Арбанаси врше на српско и македонско становништво.

Чини се, међутим, да су разлози таквог стања релативно лако уочљиви. Основни разлог је тај што се експанзија арбанашког становништва одвијала ка областима ретке насељености, па је српско становништво све више постајало мањинско. Други битан разлог је јака турска управа у тим областима, која је више поговарала масовно исламизираном арбанашком становништву.

3) Последице тако динамичних кретања су толико обимне и разноврсне да их је тешко све сагледати. Неке су видљивије (лингвистичке промене, промене ношње, архитектуре, друштвених односа...) док су друге скривене и тешко уочљиве. Заступљеност акултурисаних елемената је толика да их можемо очекивати у сваком сегменту културе.

Културно–историјска кретања код Срба у периоду османлијске доминације представљају и пример како се као последица акултурације јављају и нови процеси акултурације. Ако тај период посматрамо целовито, можемо уочити три фазе:

1. фаза обухвата прву акултурацију која је настала као последица контакта турског и српског културног система;

2. фаза започиње упоредо са првом акултурацијом, а временски се продужава и после ослобођења од Турака. Територијално се одвија ван Србије, али и у појединим њеним деловима. Основна карактеристика ове фазе су миграције;

3. фаза представља другу акултурацију, као крајњу последицу прве. Карактерише је велики обим акултурисаних елемената из културних система Европе. Заједнички елементи овог процеса су: масовност учесника у контакту, дуго трајање контакта, директан однос учесника и различитост садржаја култура у контакту, која је знатно већа у односима прве акултурације, тј. на релацији мухамеданство – хришћанство него православље – католичанство, што је у овом случају један од одлучујућих фактора.

Елементарне разлике могу се успоставити на следећем нивоу: непријатељски карактер у првом, односно макар релативно пријатељски у другом случају, разлике у вредности религијских антагонизама и велика удаљеност територије матице турске и територијална блискост аустроугарске културе.

Дубљом анализом појединачних промена, може се открити дејство и многих фактора акултурације, мање или веће вредности и дужине трајања, које при целовитом истраживању треба обухватити.

¹⁸ Исто.

Посматран са аспекта савремене теорије акултурације, однос прве и друге акултурације испољава велике разлике:

– Селекција у првој акултурацији делује снажно и обухвата велики број културних елемената турског културног система. На количину акултурисаних елемената утичу и административне мере, које ограничавају употребу одређених културних елемената од стране српског становништва, посебно оних који имају вредност статусних симбола у турском културном систему.

– Прилагођавање у првој акултурацији траје врло дуго, па се у многим случајевима јавља и привидна акултурација, јер се велики број турских културних елемената одбацује онако како слаби доминација Турске Империје.

У другој акултурацији интензитет селекције и трајање прилагођавања имају потпуно супротну вредност, тако да је селекција минимална, а прилагођавање кратко.

Основни чинилац карактера прве и друге акултурације је процес миграција. Он одређује обим акултурације турских културних елемената, обим арбанашких утицаја, а посебно други акултурацију. Коначно, миграције у том периоду су знатно промениле и етничку слику Србије и околних области и утицале на продужавање процеса акултурације.

Miroslav Stefanović

ACCULTURATION AND MIGRATIONS OF SERBS

Arising from the need to resolve the relation between underdeveloped and developed, i.e. traditional and modern cultures, acculturation studies have been until nowadays concentrated on this initial relation which has limited the validity of research results. This is why the analysis of the cultural processes, characteristic for the cultural-historical entity of Serbs, may point to new elements of the acculturation process, first of all to the relevance of migrations.

Understanding of the influence of migrations on acculturation can be complete only if migrations are seen as a process, characterized with its cause, progressive flow and consequences. In the case investigated, the cause is the cultural contact of the turkish and Serbian cultural systems; the flow is defined by the direction and velocity of migrants' movements; the consequences are new cultural contacts resulting in new acculturation. In this perspective migrations appear as the second phase of the general process of cultural changes among Serbs from the 14th to the first half of the 20th century.

Acculturation experiences of the Serbian cultural system contribute to the widening of cultural contact understandings, particularly in cases in which one cultural contact results in a new cultural contact of a different content. The main agents of the new cultural contact are the migrants and they play a crucial role in the second acculturation.

Драгана Стојковић

Београд

УТИЦАЈ МИГРАЦИЈА НА НАЦИОНАЛНУ СТРУКТУРУ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

АПСТРАКТ: Основна идеја о раду је да се прикаже завистност између развоја и мењања националног састава становништва с једне и миграционих струјања у Србији с друге стране, посматрајући посебно три подручја Србије – уже подручје Србије, Војводину и Косово и Метохију. У најосновнијим цртама приказаће се: у првом делу –један општији историјски приказ на основу литературе, а у другом делу – приказ периода после другог светског рата на основу статистичких података о становништву у табелама у прилогу текста.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: демографија, национална структура, имиграција, емиграција, време досељавања, дистанца пре-сељавања, хомогенизација, хетерогенизација.

У в о д

На националну структуру становништва једне државе утичу промене које су резултат компоненти које делују и на укупан број становника, а то су, осим природног, и механична кретања, односно миграције становништва. Поред њих, не смеју се изоставити ни остали бројни узроци, као што су: субјективно мењање националности, асимилациони процеси, појава мешовитих бракова али и други утицаји политичке природе који имају утицаја на ово, свакако осетљиво питање.

Код нас се у послератном периоду за испитивање националне структуре становништва примењује метод самоопредељења појединца за одређену нацију, народ или етничку групу, коју везују многе карактеристике: историјска прошлост и порекло, језик, обичаји, предања, менталне и типско-психолошке особности, делом материјална култура и религија.

*

Миграције становништва, различите по интензитету, карактеру и другим својствима, присутне су у Србији кроз целу њену историју, о чему има, истина, недовољно докумената, посебно оних из даље прошлости. Турска вишевековна окупација српских земаља покренула је масовно премештање становништва. Према Цвијићу¹ „почев од XIV века, готово све становништво је испремештано струјама становништва које су се стицале више од четири века у Србији и на тај начин извршили су се разноврсни етнички и етнобиолошки процеси”. Већинско српско становништво у 98 процената живело је на селу. У сеоским срединама било је доста и Влаха, старог балканског становништва, које је касније у великој мери асимилковано. У малобројним варошима живели су углавном Турци, Грци, Цинцари, Јевреји, Јермени, а било је и Цигана још из периода пре учвршћења турске државе на Балкану. Мања али константна пресељавања становништва, настала из различитих разлога, за Цвијића нису била ништа мање значајна од великих сеоба проузрокованих ратним сукобима, пре свега аустро-турским ратовима у другој половини XVII века. Велика сеоба Срба под Арсенијем III Чарнојевићем, покренута са Косова (1690), чија 300-та годишњица је и повод овог саветовања, прво је од великих пресељавања која су знатно утицала на етнички састав становништва. Поуздано се не може одредити број учесника у великој сеоби. Др Радивој Симоновић² помиње 40.000 пресељених породица. Српском становништву са Косова и Метохије прикључили су се житељи Шумадије, пожаревачког краја, Старог Влаха, Подриња, Мачве и других крајева.³ С друге стране, код домаћег становништва уочава се процес мењања националног обележја и вере ради безбеднијег опстанка.

У сваком случају, национални састав на територији која чини данашњу Србију мењао се зависно од померања тадашњих граница српске државе, а после њеног коначног пада, становништво се премештало зависно од ратова који су вођени против Турака. Сеобе су углавном биле усмерене од југа ка северу, у правцу турских освајања, а тако су ишла и насељавања турског и муслиманског живља. У обратном смеру, односно ка југу и истоку, крећу се миграције турског и муслиманског становништва у периоду обнављања српске државе у XIX веку. Поновно успостављена српска држава, после ослободилачких устанака и борби, привлачи велики број миграната из разних крајева, претежно српско становништво, делимично из још увек неослобођених, јужних делова Србије. Од тог периода до данашњих дана територија данашње Србије (уже подручје) изразито је имиграционог карактера. Према попису 1884. године, у тадашњој Србији Срби су чинили

¹ Ј о в а н Ц в и ј и ћ, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966, стр. 127 и 128.

² С и м о н о в и ћ, *Етнографски преглед Војводине*, Нови Сад 1924, стр. 7.

³ Д а в и д о в, *Специјални додатак „НИН”*, 2038, Београд 1989, стр. VII.

90,2% укупног становништва. Било је 7,7% Влаха, 1,3% Цигана и мање од 1% Бугара, Јевреја, Немаца и осталих народа.⁴

Косово, средиште српске средњовековне државе, природно веома богата област, са високо достигнутом цивилизацијским нивоом у прошлости, за време турске владавине трпи деловање изузетно негативних историјских и социјалних фактора који се одражавају на развој становништва. После велике сеобе Срба долази до експанзије албанског становништва из Северне Албаније у опустеле делове Косова и јужне Србије. Мада је било и периода мирног заједничког живота, од тог времена, углавном, српски и албански народ налази се супротстављен један другоме, како због историјских разлога тако и због постојећих разлика у етничком идентитету. Ипак, према подацима Атанасија Урошевића,⁵ већину становништва су до 1878. године чинили Срби, али се након тога масовно, повратним миграцијама, досељавају турски и албански живаљ из новоослобођених делова Србије.⁶ „Нарочито су за Србе биле тешке последње деценије пре ослобођења (1912), када су почели да се формирају центри за националну ствар Арнауца”, па их стални сукоби и несигурност подстичу на још већа иселавања. Са ослобођењем од Турске процес иселавања се зауставља, а део Албанаца се 1913–1914, због губитка дотадашњег привилегованог положаја, почео иселавати у Турску, а мањи део у Албанију.⁷ Приступа се колонизацији тадашње јужне Србије (у њеном саставу су Косово и Метохија), коју прекида први светски рат, а након њега се тај процес интензивније наставља. Међутим, резултат колонизационе политике ни по броју насеља, ни по стању насељености ни по другим карактеристикама није представљао нарочити успех којим се државна управа могла поносити, по мишљењу Ђорђа Крстића,⁸ који се бавио овим питањем.

О националној структури становништва се конкретније може сазнати тек на основу пописа из 1921. године. На основу података из тог пописа о матерњем језику, аутори Ружа Петровић и Марина Благојевић⁹ дошле су до следећих чињеница: Албанци су те године чинили 64% од укупног становништва, број само за 5% умањен 1931. године због спонтаног и организованог досељавања становништва на Косово после првог светског рата.

Војводина, као и Косово, у својој историји доживљава велике промене у етничкој композицији становништва. Почевши од доласка Словена на Балкан, на територији Војводине је одржаван континуитет српске насељености који се мења и разређује доласком Мађара у X веку. Процент

⁴ В. К а р и ћ, *Србија*, Београд 1887, стр. 242.

⁵ А. У р о ш е в и ћ, *Косово*, СЕЗ, књ. LXXVIII, Насеље..., књ. 39, Београд 1965, стр. 21.

⁶ Р. Т. Н и к о л и ћ, *Ширење Арнауца у српске земље*, СГД, г. 3, св. 34, Београд 1914, стр. 117.

⁷ А. У р о ш е в и ћ, н.д., стр. 22.

⁸ Ђ. К р с т и ћ, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево 1928, стр. 65.

⁹ Р. П е т р о в и ћ и М. Б л а г о ј е в и ћ, *Сеобе Срба*, Демографски зборник, књ. II, Нови Сад 1989, стр. 85.

српског становништва и његов однос према другим народима мења се зависно од развоја историјских догађаја који су покретали бројна померања становништва. Од многих народа који данас насељавају Војводину, само међу Србима, Румунима и Мађарима има старинаца од породица које су овде живеле под Турцима. Стварање Војне границе ради одбране од Турака, али и други разлози, довели су у Војводину масу досељеника, претежно српско становништво. У више наврата, током XVIII века аустријске власти насељавају Немце, а у другој половини XVIII века и велики број Мађара, Чеха, Русина, Словака. Као избеглице и из економских разлога долазе Руси и Румуни. Хрвати насељавају Војводину спорадично, у мањим групама, тако да није било њихових чистих села. Већ измењен етнички састав Војводине крајем XVIII века, преплављен је таласом насељавања Мађара и вештачком мађаризацијом становништва током, али највећим делом у другој половини XIX века. Почетком XX века, тачније 1910, по званичној мађарској статистици (коју су други са резервом прихватили) ситуација је следећа: Мађара има 31,5%, Срба и осталих православаца 29,0%, Буњевца, Шокаца и Хрвата 4,6%, Немаца 23%, Румуна 5,9%, Словака 3,4%, Русина 0,8% и осталих 0,7%.¹⁰

С обзиром на то да је Војводина била у саставу Србије и Југославије после првог светског рата, у њој се спроводе аграрна реформа и планско насељавање које мења националну структуру становништва у корист Срба већ у току саме колонизације. На основу разних испитивања и проверавања 1925. године, Срба има 36%, Католика 9%, Мађара 23%, Немаца 21% и свих осталих 10%.¹¹ Број Мађара је знатно опао како због неколико десетина хиљада исељених тако и због неадекватно вођене дотадашње мађарске статистике.

У другом светском рату велика су људска страдања и жртве са тешким последицама за српски и црногорски народ, посебно на Косову. У осталом делу Србије, и поред великог људског страдања, у суштини се не мења умногоме етничка композиција. До обимнијих миграционих процеса у Војводини долази у Бачкој и Барањи, окупираним деловима од стране мађарских хортијеваца. Једна од њихових мера била је протеривање досељеника из периода после 1918. године, али је то каснијом забраном заустављено.¹² Након ослобођења, у Војводини се спроводи планско насељавање становништва из разних крајева земље (БиХ, Црна Гора, Далмација, Лика, Банија, Кордун, Македонија, Словенија). Од преко 200 000 досељеника 71,97% били су Срби, 17,80% Црногорци, 5,31% Македонци, 3,17% Хрвати, мање од 1% Словенци и Муслимани.¹³

¹⁰ Т о ш а И с к р у љ е в, *О Војводини и њеној колонизацији*, Нови Сад 1925, стр. 46.

¹¹ Исто.

¹² Н. Г а њ е ш а, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*, Нови Сад 1984, стр. 39.

¹³ Исто.

Од миграција већег значаја за Војводину треба поменути и масовно исељавање немачког становништва започето пред крај рата (1944) а настављено током неколико година послератног периода.

С друге стране, законом од 1946. године забрањује се повратак изгнаног становништва на Косово и Метохију. Помиње се цифра од 260.000 људи који нису могли да се врате на своја огњишта.¹⁴ На националну структуру утичу, пре свега, изузетно висок природни прираштај албанског становништва, њихово константно досељавање из Албаније о чему нема адекватне статистике, али и стлано исељавање неалбанског становништва из овог дела Републике.

*

У послератном периоду Србија, као и цела Југославија, доживљава крупне промене у друштвено–економском развоју. Процес индустријализације праћен је деаграризацијом и урбанизацијом, а као последица свега јавља се много већа покретљивост становништва. Премештања становништва у оквиру републике и даље теку углавном истим смером од југа ка северу, из мање развијених у неразвијене крајеве, а највише из села у градове. Најважнији разлози миграцијама су економске природе, бар кад су у питању Србија (уже подручје) и Војводина. На Косову поред економских одлучујући су разлози политичке природе.

Табела 1. Становништво СР Србије, Србије (уже подручје), Косова и Војводине према месту одакле се доселило, попис 1981.

Подручја Србије	Број становника (укупно)	Нпје се селило (укупно)	Селпло се (укупно)	ДОСЕЉЕНО СТАНОВНИШТВО			Војводина	Косово	Друге републике (укупно)	Непознато и иностранство
				У оквиру исте општине	У оквиру подручја	Србија (уже подр.)				
Србија	9313793	5387755	3926038	1211731	2022489				604741	87077
%	100	57,9	42,1	13,1	21,7				6,4	0,9
Србија (ужа)	5694463	3113506	2580957	819335	1124221		144075	110675	328286	54365
%	100	54,7	45,3	14,3	19,7		2,5	1,9	5,7	0,9
Косово	1584558	1110345	474213	240551	177718	22668	1645		26204	5467
%	100	70,1	29,9	15,2	11,3	1,4	0,1		1,6	0,3
Војводина	2034772	1163904	870868	151885	309287	121932		10268	250251	27245
%	100	57,3	42,7	7,5	15,2	6,0		0,5	12,2	1,3

Извор: Попис становништва, 1981 (таб. 056), Савезни завод за статистику, Београд

¹⁴ Часопис „Ембарго“, *Emigranti in Flagranti*, март 1990, стр. 46.

Табела 1, начињена према попису 1981. године, која садржи податке о становништву према месту одакле се доселило, показује да је на подручју СРС (уже подручје) било више од 45% становништва које је те године изјавило да је учествовало у пресељавању, док је 54,7% рођено у месту. У Војводини је тај однос 42,7% : 57,3%, а на Косову 29,9% : 70,1%. Мањи проценат аутохтоног становништва у Војводини резултат је веће економске развијености, али и последица две организоване миграционе струје после оба светска рата. Ако се посматрају локалне миграције, за разлику од Војводине, на Косову се запажа највећи степен пресељавања у истој општини, а то је последица великог броја малих насеља, а ту је реч о такозваним женидбеним миграцијама.

Како у југословенским оквирима тако и у оквирима Србије (што се види на приложеној табели), Србија (уже подручје), као и Војводина изразито су имиграциона подручја, за разлику од Косова које је емиграционог типа. То показују бројеви досељеника и исељеника у међусобним релацијама тих подручја.

Овом приликом само ћемо поменути постојање спољних миграција које су присутне у Србији значајнијег обима од пред крај прошлог века па до данашњих дана са константно већим бројем исељених од досељених становника.

Табела 2. Национална структура становништва и време досељавања

СР Србија (уже подручје)

Националност	Укупан број 100 %	Укупно досељено	ВРЕМЕ			Непознато
			до 40. год.	40 - 60. год.	60 - 81. год.	
Црногорци %	77134 1,3	58795 76,2	1503 2,5	13934 23,6	41672 71,0	1636 2,8
Хрвати %	31447 0,5	25888 82,3	2704 10,4	10179 39,3	12072 46,6	933 3,6
Македонци %	39033 0,5	23673 81,5	1214 5,1	7498 31,6	14218 60,0	743 3,1
Муслимани %	151674 2,6	55861 36,8	2503 4,4	12013 21,5	35909 64,2	5436 9,7
Словенци %	8207 0,1	6677 81,3	1584 23,7	2472 37,0	2386 35,7	235 3,5
Срби %	4865283 85,0	2151313 44,2	225174 10,4	670716 31,1	1161153 53,9	94270 4,4
Албанци %	72484 1,2	23356 32,2	957 4,0	4097 17,5	16075 68,8	2227 9,5
Бугари %	30769 0,5	14441 46,9	1313 9,0	3793 26,2	8743 60,5	592 4,0
Роми %	57140 1,0	18613 32,5	729 3,9	3667 19,7	12625 67,8	1592 8,5
Власи %	25535 0,5	5071 19,8	856 16,8	1375 27,1	2601 51,2	239 4,7
Југословени %	272030 4,7	149801 55,0	11097 7,4	47591 31,7	85138 56,8	5975 3,9

Утицај миграција
на националну структуру становништва Србије • 39

КОСОВО

Националност	Укупан број 100 %	Укупно досељено	ВРЕМЕ			Непознато
			до 40. год.	40 - 60. год.	60 - 81. год.	
Црногорци %	26875 1,6	14779 54,9	1591 10,7	4394 29,7	7525 50,9	1269 8,5
Хрвати %	8717 0,5	1550 17,7	103 6,6	338 21,8	977 63,0	132 8,5
Муслимани %	58948 3,7	17797 30,1	565 3,1	3263 18,3	12228 68,7	1391 7,8
Срби %	209792 13,2	75016 35,7	7203 9,6	19392 25,8	41715 55,6	6706 8,9
Албанци %	1227424 77,5	352073 28,6	22567 6,4	68018 19,3	231962 65,8	29526 8,3
Роми %	34126 2,1	7851 23,0	312 3,9	1147 14,6	5174 65,9	1218 15,5
Турци %	12578 0,7	1371 10,8	129 9,4	400 29,1	689 50,2	153 11,1
Југословени %	2676 0,1	1206 45,0	62 5,1	279 23,1	782 64,8	83 6,8

Војводина

Националност	Укупан број 100 %	Укупно досељено	ВРЕМЕ			Непознато
			до 40. год.	40 - 60. год.	60 - 81. год.	
Црногорци %	43304 2,1	23970 55,3	345 1,4	11084 46,2	11460 47,8	1081 4,5
Хрвати %	109203 5,3	41930 38,3	3087 7,3	15369 36,6	19524 46,5	3950 9,4
Македонци %	18897 0,9	11576 61,2	147 1,2	5235 45,6	5660 48,8	484 4,1
Муслимани %	4930 0,2	3077 62,4	32 1,0	728 23,6	2141 69,5	176 5,7
Словенци %	3456 0,1	2240 64,8	278 12,4	997 44,5	857 38,2	108 4,8
Срби %	1107378 54,0	554122 50,0	34461 6,2	211236 38,1	234204 51,2	24221 4,3
Албанци %	3812 0,1	2556 67,0	17 0,6	424 16,5	2002 78,3	114 4,4
Бугари %	2525 0,1	1127 44,6	112 9,9	393 35,3	563 49,9	54 4,7
Мађари %	385356 18,9	111064 28,8	17674 15,9	33262 29,9	51424 46,3	8704 7,8
Немци %	3808 0,1	1853 48,6	323 17,4	810 43,7	613 33,0	107 5,7
Роми %	19693 1,0	5668 28,7	351 6,1	1179 20,8	3729 65,7	409 7,2
Румуни %	47289 2,3	9575 20,2	1574 16,4	2536 26,4	4874 50,9	591 6,1
Русини %	19305 1,1	5740 29,7	705 12,2	1982 34,5	2755 47,9	298 5,1

Словаци %	69549 3,4	12807 18,4	1652 12,8	3721 29,0	6730 52,5	704 5,4
Украјинци %	5001 0,2	3102 62,0	70 2,2	1637 52,7	1249 49,2	146 47
Југословени %	167215 8,2	72184 43,1	3248 4,4	24841 34,4	40288 55,8	3807 5,2

Извор: П.С. 1981. таб (056)

Национална структура становништва

На основу пописа становништва 1981, начињена је табела националне структуре Србије и време досељавања становништва. Узете су у обзир категорије становништва које на подручју Србије (уже подручје) броје више од 5000, а на подручјима Косова и Војводине више од 1000 становника који су учествовали у пресељавањима.

На ужем подручју Србије већину становника чине Срби (85%), а следе Југословени (4,7%), Муслимани (2,6%), Црногорци (1,3%), Албанци (1,2%), Роми (1,0%); Власи, Хрвати, Македонци, Словенци, Бугари и други чине мање од 1%. Највећи удео у пресељавању заступљен је код становништва које је аутохтоно на другом подручју: Црногорци, Хрвати, Македонци, Словенци, а најмањи код Албанаца и Влаха. Срби имају средњи степен територијалне покретљивости, са израженом дисперзијом према северним и северозападним крајевима.

На Косову су најбројнији Албанци (77,5%), а поред њих заступљени су Срби са 13,2%, Муслимани 3,7%, Црногорци 1,6%, Роми 2,1% и остали са мање од 1%. На Косову је и најмањи број становника (0,1%) који су се изјаснили као Југословени. Код свих етничких категорија, осим Албанаца, уочава се процентуално смањење у укупном броју становника.

У Војводини су најбројнији Срби (54%), а после њих Мађари (18,9%), Југословени (8,2%), Хрвати (5,3%), Словаци (3,4%), Румуни (2,3%), Црногорци (2,1%) и остали са мање од 1%. У односу на попис из 1948. године повећано процентуално учешће у укупном становништву уочава се код Срба, Црногораца, Македонаца, Рома, Албанаца, углавном због досељавања. Код Хрвата, као и код Мађара, Румуна, Русина и Словака смањен је удео у укупном становништву, не због миграционих процеса већ због чињенице да је реч о становништву са специфичним етничким особеностима и карактеристично ниским природним прираштајем. Захваљујући различитим етнобиолошким процесима, велики број припадника свих категорија изјаснили су се као Југословени, по бројности трећа по реду заступљена категорија становништва у Војводини (8,2%).

Време досељавања

У Србији (уже подручје) најмањи је процент досељеника у периоду до 1940. године. Процент варира од најмањег 2,5% за Црногорце до највећег

23,7% за Словенце, што потврђује дотадашњу већу мобилност као и усмереност Словенаца ка Србији. У другом периоду (1940 –1960) најмањи процент односи се на Албанце, а највећи на Хрвате (39,9%), а затим следе Словенци, Македонци и Југословени. Трећи период (1961 – 1981) показује умерено досељавање становника из економско развијенијих република. Изразито висок процент досељавања уочава се код Црногораца, а код Муслимана и Албанаца је већи у односу на претходна раздобља.

Косово има изузетно мали број досељеника из удаљенијих крајева ако се посматрају апсолутни бројеви досељеног становништва током свих периода. У последњем раздобљу запажа се већа територијална покретљивост код свих етничких категорија.

За Војводину су значајна досељавања становништва са даљих дистанци, и то у последња два периода. Велики удео у досељавању имају Срби, Црногорци, Македонци и Хрвати. То је последица организованог досељавања из разних крајева Југославије после другог светског рата. После 1961. године осетније се досељавају Албанци и Муслимани, иначе малобројно становништво у Војводини. Мађари, Роми, Румуни, Русини и Словаци мало су процентуално заступљени у укупном досељавању. Они имају висок степен пресељавања у општинским и међуопштинским размерама, претежно тамо где постоји јача концентрација њихове групације.

*

Миграциони процеси, иако део ширег демографског разитка, и сами представљају комплексну појаву, па зависе од разних природних и друштвених процеса у развоју становништва и његових структура и утичу на њих. Утицај тих процеса значајан је и у формирању и развоју националне структуре становништва у свим раздобљима. У појединим подручјима Србије која су се развијала у специфичном друштвено–економском контексту могу се уочити одређене карактеристике.

Србија у целини је подручје са већинским српским становништвом са хомогенизацијом српског становништва наглашенијом у прошлости него данас. Учешће српског становништва у укупном становништву опало је са 73,8% (1948) на 66,0% (1981) због повећања броја других националности. Сличну тенденцију показује и уже подручје Србије (92% : 85%), пре свега захваљујући Београду, који је привлачан за досељавања становника различитих националности.

Војводина је подручје, ако се не залази у даљу прошлост изразито хетерогеног националног састава. Постоје мање и веће осцилације у погледу учешћа појединих етничких група у укупном становништву. Дефицит већине категорија становништва није проузрокован миграционим процесима (изузимајући немачко становништво) већ ниским природним прираштајем и мењањем националног обележја у духу југословенства.

У погледу развоја националне структуре становништва на Косову се опажају велике промене. Учешће Албанаца у укупном становништву које

је 1948. године износило 68% повећава се 1981. године на 78%. То показује да релативно хетерогена национална средина, пре свега, због високог природног прираштаја албанског али и због исељавања неалбанског становништва, поприма облике јаке хомогенизације у послератном периоду.

Dragana Stojković

INFLUENCE OF MIGRATIONS ON THE NATIONAL STRUCTURE OF POPULATION IN SERBIA

The main idea of the paper is to show the interdependence of development and changing of population national composition, on the one hand, and migration flows in Serbia, on the other, separately analyzing three territories: Serbia proper, Vojvodina and Kosovo and Metohija. In the first part of the paper a general historical review of the issue is presented on the basis of the available literature. The second part deals with the period after the World War II on the basis of population statistics. Data used are presented in the tables following the text.

Мила Босић

Војвођански музеј, Нови Сад

ДОСЕЉАВАЊЕ СРБА У ВОЈВОДИНУ ДО КРАЈА XIX ВЕКА И ЊИХОВ ОБИЧАЈНИ ЖИВОТ

АПСТРАКТ: Војводину чине три географско–историјске целине: Бачка, Банат и већи део Срема. У те крајеве Срби су се доселили у већем броју великом сеобом 1690. године, а сеоба мањих интензитета било је и знатно раније, као и у кансијим периодима. Срби су се досељавали у Војводину из најразличитијих области наше земље и собом су доносили веома разнолику духовну културу, коју су сачували у овим пределима све до савремених дана. Из богатог обичајног живота војвођанских Срба издвојен је кратак приказ годишњих обичаја и обичаја везаних за животни циклус човека – рођење, свадба и смрт.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Војводина, земљиште, становништво, Срби, сеобе, обичаји, празници, рођење, свадба, смрт.

Аутономна Покрајина Војводина је део Србије, а у Југославији заузима североисточни део државне територије, широко отворена према северној и источној државној граници, која је јасно омеђена. У етничком погледу, међутим, та граница као и да не постоји, с обзиром на то да на једној и другој страни државне границе живе етнички измешани Срби, Мађари и Хрвати, а такође је исти случај и са источном границом Војводине према Румунији, где око државне границе живе и Срби и Румуни, као и други народи и народности.

Војводина обухвата три географско–историјске целине. Банат, Бачку и већи део Срема и заузима површину од 22.295,30 km²,¹ на којој живи 2.034 772 становника.²

Војводина је претежно равничарски предео. Захвата југоисточни део простране Панонске равнице, која раздваја алпски, динарски и карпатски простор, чинећи пространо раскршће између Европе и Блиског истока пред улазом у трансверзалну Моравско–вардарску долину. Планински део Војводине чине само ниске Вршачке планине и, непосредно поред десне обале Дунава, планински масив Фрушка гора, која такође спада у ниске планине. На више места равничарски пејзаж нарушавају узвишене заравни. Северно од Суботице и у југостичном Банату простиру се велике пешчаре (Суботичка и Делиблатска), са живим песком који никад није пружао повољне услове за насељавање као у зонама речних токова којима обилује Војводина и где су стварана насеља од најранијих времена, чему су доприносиле и повољне климатске прилике ове области.

По саставу и облику земљишта Војводина је јдна од најплоднијих области наше земље и с правом је називају „житницом Европе”. Покривена је лесом и изразито плодном црницом, која захвата 60% обрадивог земљишта. Највише се користи за гајење житарица, као и индустријског, крмног и повртарског биља у чијој се производњи данас постижу и светски приноси. У појединим областима Покрајине веома су развијени воћарство и виноградарство, које се узгред речено, убраја и међу најстарије у Европи.³ На слатинастом земљишту, најмање плодном, простиру се пашњаци који су нарочито у прошлости погодовали развоју сточарства. Рибарство је било развијено на великим рекама – Дунаву, Тиси и Сави, као и на њиховим притокама и многим плавним теренима, којима је равничарска Војводина нарочито обиловала у XVIII и XIX веку. Има површина покривених шумом, али данас већ у знатно мањој мери. У новије време у Војводини су откривена и значајна нафтоносна поља.

Плодна равница и веома повољан географски положај овог подручја од најдавнијих времена су привлачили за настањивање како мирне и слабо покретне земљораднике тако и рагоборна племена. Трагови њихових култура на овом подручју још се и данас налазе.⁴

Историјска збивања су због тога овде била изузетно динамична и бурна скоро све до савремених дана. Овде су се често смењивали народи, културе и државе.

¹ Б. Букуров, *Физичко–географске и антропогеографске прилике Војводине; Војводина 1944 – 1954*, Нови Сад 1954, 5; *Бачка Банат и Срем*, Нови Сад 1978, 7.

² Број становника према пописима 1971. и 1981. године и број запослених радника у друштвеном сектору у 1971, 1976 и 1981, Нови Сад 1982, Статистички билтен 124, 9.

³ *Војводина 1944 – 1954*, Нови Сад 1954, 143.

⁴ Б. Брукинер, Б. Јовановић, К. Тасић, *Историја Војводине*, Нови Сад 1974.

Словени се на овом тлу појављују већ од V века, али о размеру и обиму њиховог насељавања нема поузданих података, али је свакако у тесној вези са тадашњим сложеним процесом пресељавања великог броја племена на огромном простору од Средње Азије до Западне Европе. Тај период је једно од најдинамичнијих раздобља европске историје, у коме су се одиграле највеће друштвене, економске и етничке промене у свим крајевима који су били захваћени великим миграционим кретањима тога времена.

Крајем IX века у Панонску низију населила су се и угарска племена под вођством кнеза Арпада.⁵ Стицајем низа историјских околности (као што је рано примање хришћанства, брза изградња феудалних односа и развитак пустарског начина привређивања), Мађари су се такође, попут Словена, које су овде потчинили, усталили на овом тлу.

За разлику од свих народа и племена који су се појавили на територији данашње Војводине, нарочито у доба велике сеобе народа, и ишчезли са њене историјске позорнице најдоцније до краја VIII и IX века, Словени су на територији целе Панонске низије остали сталан историјски чинилац. Касније се то збило и са насељеним Мађарима, који су у Панонској равници образovali своју државу.⁶

У средњем веку је највећи део Војводине био стлано под Угарском, док у турско доба она улази у састав будимског пашалука. Током XVIII и већим делом XIX века она је у административном, политичком и војном погледу подељена између неколико специфичних јединица и подручја у Хабзбуршкој Монархији. После завођења дуализма (1867. године), територија данашње Војводине улази у састав неколико угарских жупанија, у чијем оквиру остаје све до завршетка првог светског рата. Термин Српска Војводина први пут је званично употребљен у одлукама Мајске скупштине, одржане 13. маја 1848. године у Сремским Карловцима, а 1849. године бечки двор је и основао Војводство Србију и Тамишки Банат. То војводство чинили су делови Баната, Бачке и Срема, али је већ 1860. године укинута. После тог доба назив Војводина за ове крајеве није више званично употребљаван све до другог светског рата.

Простор на коме је данас Војводина обележен је низом специфичности. При том се морају увек имати на уму чињенице међусобних веза и условљености економско-социјалних кретања и догађаја са околним националним и геополитичким областима, јер је Војводина, по правилу, делила историјску судбину било широког и широм отвореног панонског, било узнемиреног севернобалканског простора, што је и допринело стварању шаролике етничке и националне структуре и данас веома уочљиве.

Сви миграциони процеси у даљој прошлости који су се стицали на овом тлу до краја X века већ су се консолидовали, а важну улогу на

⁵ А. И в и ћ, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе (1703)* (Нови Сад 1929, 5; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 157.

⁶ Н. P i g e n n e, *Povjest Evrope od seobe naroda do XVI stoljeća*, Zagreb 1956, 349.

историјској позорници од XII века преузеће Словени, односно Срби, као и Мађари и Румуни.⁷ Додуше, у науци је остало нерешено питање о евентуалној вези између старог словенског стновништва у Панонској низији и Војводини и савременог словенског становништва, а пре свега Срба. То питање није ни мало једноставно, а поготово ако се имају на уму честа померања, сеобе, асимиловања и денационализација делова појединих племена и народа који су дуже или краће живели на територији о којој је овде реч. То се односи на све народе који сачињавају данашњи етнички мозаик, па према томе и на Србе. У науци је ту и тамо било присутно схватање о својственом историјском континуитету између старог словенског становништва и савременог српског становништва у неким деловима Баната. Та теза није била страна ни нашем уваженом етнологи професору Јовану Ердељановићу.⁸

Без обзира на наведене чињенице, неоспорно је да су Срби доспевали у Војводину и организованим акцијама и стихијским сеобама, те иако постоји суштинска разлика између та два начина досељавања Срба у ове крајеве, оба имају једно заједничко обележје, наиме, да је већи део српског становништва у данашњој Војводини пореклом из крајева јужно од Саве и Дунава, мањи део из западних предела наше етничке и државне територије, а још мањи је из Мађарске и Румуније – такозвани оптанти после првог светског рата. Ова напомена о пореклу војвођанских Срба има одређен значај, јер не би требало занемарити све разлике између матичних области – од географских до културних – из којих потичу преци садашњих Срба у Војводини.

Заправо, већ крајем XIV века, тј. после косовске битке (1389), мање скупине српског народа из средњовековне Србије почеле су да беже пред Турцима и да се насељавају на територији тадашње јужне Угарске, тј. данашње Војводине. Несумњиво је било и ранијих прелазака преко Саве и Дунава. Највећи интензитет ово насељавање је достигло после пада српске средњовековне феудалне државе 1459. године.⁹ Почевши од IV века па до краја XVIII века историјски споменици помињу осам већих сеоба Срба у Војводину.¹⁰ Уз ове сеобе било је још много других стихијских померња, ништа мање значајих за оновремену и каснију етничку структуру. Надирањем Турака према овим пределима словенски елемент је доста проређен, али су се очувале поједине групе старог становништва, које научници сврставају у најстарији словенски слој становништва.¹¹ У каснијим епохама ови предели су стално обнављани новим групама српског стновништва, посебно у турском периоду усељеницима из крајева јужно од Саве и Дунава.

⁷ Ј. Радонић, *Србија и Угарска у средњем веку*, Војводина I, Нови Сад 1939, 129–130.

⁸ Ј. Ердељановић, *Трагови најстаријег словенског слоја у Банату*, *Niederlov sbornik obzor praehistoricky*, IV, Praha 1925, 275–308.

⁹ Д. Ј. Поповић, *Војводина, прилози проучавању наше земље и нашег народа I*, Бачка, Посебна издања СКА LIII, Београд 1925, 34–70.

¹⁰ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966, 134.

¹¹ Ј. Ердељановић, наведени рад, 293–297.

Има чак података о томе да су из покорене Србије Турци повремено присилно пресељавали мање групе српског становништва у Срем, Банат и Бачку.¹² То су чинили из фискалних и привредних, а понекад и стратешких разлога, јер су од њих очекивали сарадњу у време честих ратова са Хабзбурговцима после Мохачке битке (1526).

Насељавање ових крајева становништвом из предела јужно од Саве и Дунава непрекидно је трајало и током следећих векова. О интензитету тих сеоба, као и о броју пресељеног становништва нема тачних података, али се зна да су такви прелази преко Саве и Дунава дуго трајали и били веома бројни. Од свих народа који су живели у Војводини под Турском влашћу, Срби су несумњиво били најбројнији етнички елемент.

Осим великог броја спољних миграција и насељавања Срба у Војводину, веома су биле честе и унутрашње миграције из једне предеоног целине у другу већ настањеног становништва Бачке, Баната и Срема, што је допринело још већој испреплетености и слојевитости српских етничких заједница тога времена. Такође је било и повремених враћања становништва у матичне пределе, а њихова места су заузимали нови таласи досељеника.

Од прве половине XVIII века, поред усељеничких струја српског становништва, спроводи се и колонизациона политика којом држава организованим насељавањем настоји да постигне одређене циљеве, не само национално-политичке природе већ и фискалне, стратешке и привредне. Све то ће током XVIII и XIX века створити велико етничко шаренило, прави мозаик народа, који се ретко може наћи у било ком подручју у Европи. Тако се у том раздобљу у Војводини насељавају, осим Срба, Немци, Мађари, Чеси, Пољаци, Словаци, Румуни и Русини. Они су и данас, изузев Немаца, значајан елемент њене етничке структуре, Истовремено су насељаване и многе друге етничке групе – Јермени, Јевреји, Бугари, Албанци и многи други, али без већег значаја за тадашњу и каснију етничку структуру становништва Војводине. Већ тада је образована етничка слика коју је Војводина углавном задржала до данас.

Сва та померања становништва ка војвођанској равници, било да су стихијска или организована, током минулих времена условила су веома сложен и хетероген састав њеног становништва, који се сагледава и у последњем попису становништва извршеном 1981. године.¹³

Према том попису, у Војводини живи 1.107.378 Срба, или 54,42% од укупног броја становништва. Затим по бројности долазе Мађари, са 385.356 становника или 18,94% , од укупног броја становника. Као Југословени изјаснило се 167.215 становника. Сви остали народи и народности заступљени су знатно мањим бројем житеља. Тако су Хрвати заступљени са 109.203 становника. У тај број су свакако ушли Буњевци и Шокци, иако се у рубрици Буњевци изјаснило 9.755 житеља, а као Шокци само 199. (Узгред да напоменемо да се у претходном попису становништва из 1971. године

¹² Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини I-III*, Нови Сад 1957, 1959, 1963.

¹³ Број становника према пописима 1971. и 1981. године...9.

као Буњевци изјаснио два пута већи број, тј. 18.258 житеља, а као Шокци 1971. године није се изјаснио ни један становник Војводине). Црногораца је у Војводини насељено 43.304, а Македонаца 18.897, који су претежно насељени после другог светског рата. По наведеном попису Словака је у Војводини 69.549, Румуна 47.289, Рома 19.693, Русина 19.305, Украјинаца 5.001, Муслимана 4.930, Албанаца 3.812, Немаца 3.808, Словенаца 3.456, Бугара 2.525, Чеха 2.012, Руса 1.046, Пољака 596, Грка 340, Јевреја 279, Турака 195, Италијана 146, Аустријанаца 88 и Влаха 57. По регионалној припадности изјаснило се 1.643 лица, као непознато убележено је 3.187, као неизјашњени 1.937, неопредељених је 1.424, а у рубрику „остали” уписало се 1.147 житеља.

Народи и народности у појединим насељима веома су измешани, па је тешко наћи место са чисто српским или само са мађарским, румунским или словачким живљем. Па и ако се једно насеље сматра српским, мађарским или румунским, у њему је десетину и више породица других народа и народности, што је нарочито карактеристично за приградска насеља. Често на изразито малом простору, чак у једном селу, живе припадници десетак народа и народности.

Иако је у многим насељима заступљен етнички и културни плурализам, као последица дуге и разноврсне колонизације, све до полсе другог светског рата, битно су очуване етничке карактеристике и особености народа и народности у материјалној, а нарочито у духовној култури. И данас се то уочава у многим како мешовитим тако и хомогеним насељима, нарочито у духовној култури, па наравно и код Срба, код којих постоји одређена разлика и слојевитост обичајне праксе, што је свакако последица веома различитог времена њиховог досељавања у распону више векова, као и порекла, јер су у војвођанску равницу досељавани из различитих матичних области. У новој средини стварали су нове облике материјалне и духовне клутуре и спајали их са донесеном духовном културом, која је потпуно била формирана на словенском супстрату и старијим супстратима балканских простора.

Данас се, међутим, веома мало зна о тачном пореклу данашњих војвођанских Срба који су насељени до XIX века и то из ког су места или краја дошли у ове пределе, јер су изгубили карактеристичне етничке одлике старог завичаја, а сасвим су преовладале панонске одлике. Као путоказ о њиховом пореклу могу нам послужити елементи у духовној култури појединих српских заједница у одређеним регионима Бачке, Баната и Срема, док су друге етничке карактеристике материјалне културе већ изчезле. Код данашњих Срба у Војводини постоје и многи сасвим нови елементи обичајне праксе, чиме су се удаљили чак и од граничних области матичних предела. То је и разумљиво, јер су у новој средини имали сасвим другачији друштвено-економски и културни развитак, а пресудног утицаја свакако има и вековни живот у симбиози, као и покидане нити са матичним областима које су одавно напустили.

Обичајни живот Срба у Војводини, и поред свих друштвено-економских промена након другог светског рата, остао је богат и разноврстан. Истина, многи обичаји су већ ишчезли, а неки добили нову садржину и форму. Ако се, међутим, неки више и не држе у пракси, остали су још увек у живом сећању старијих генерација, које нам још могу пружити верне информације о њима.

Због ограниченог простора, овде ћемо указати само на најважније обичаје из годишњег циклуса, као и из животног циклуса, који се још и данас одржавају код српског становништва.¹⁴

Посебно место, са разноврсном обредном праксом, и данас заузима циклус зимских празника који започиње већ божићним покладама, а завршава се празником Богојављењем.

Божићне покладе сматране су у прошлости великим празником, док је данас изгубио значајне елементе магијских обреда који су били везани за тај дан.

И данас међу празницима значајно место заузима Св. Варвара, празник за који су везане многе радње и обреди. И данас је опште познат обичај кувања пшенице помешане са другим житарицама на тај дан. У неким селима у јужном Банату обичај кувања пшенице није био познат. У селима Фрушке горе, као и у већем делу јужног Срема варицу нису кувале оне породице којима је Св. Никола крсна слава,¹⁵ као ни породице које су те године у кући имале нову младу. Све до данас је одржан обичај сејања пшенице на тањире на тај дан да би пшеница озеленела до Божића, а што су чинили ради родне године.

Божићу су претходиле Материце и Очеви, када су деца везивала узицом родитеље и старије укућане, а у неким селима још и данас деца иду улицом и женама или мушкарцима песмицама честитају празник, тражећи дарове. Као празник, Материце су остале непознате у делу средњег и јужног Баната.

Сам Божић у народу се још и данас сматра највећим празником у години. Све до данас код многих Срба у Војводини Божић се прославља са свим битним елементима: бадњом вечером, паљењем ватри на улици, уношењем сламе, бадњаком, коринђашима, вертепом, мешењем обредних хлебова, чесницом, божићном печеницом, јахањем коња или, како то у народу називају „вијање Божића”, или као у северној Бачкој „вијање киселице.” Полази се стока, живина и кућа. Понекад уместо људског полагањика уводе домаћу животињу, овцу или јагње, или, пак, поспу као положенике своју децу (јужни Банат).

О Малом Божићу или Новој години многи од тих елемената се понављају, као што су сечење божићног колача, догоревање бадњака, ло-

¹⁴ *Банатске Хере*, Посебна издања Војвођанског музеја I, Нови Сад 1958, 232–313; С. Д и м и т р и ј е в и ћ, *Етнoлoшкa истраживања у околини Сомбора*, Рад Војвођанских музеја 18–19, Нови Сад 1969–1970, 92–100; Ђ. М. Ш к а р и ћ, *Живот и обичаји „Планинаца” под Фрушком гором*, Српски етнографски зборник XVII, Београд 1911, 85–114.

¹⁵ М. Ђ. Ш к а р и ћ, наведено дело, 97.

жење ватри, обилажење стоке, а има и нових, као што је мешање василице или више василица, као и магијско вршење божићне сламе, познато у селима североисточног Срема, обичај који указује и на само порекло становништва у овом делу Срема.¹⁶ У јужном Банату куће и данас обилазе маскирани *честитари*, а у Срему – *вертепаши*.

Празником Богојављењем завршава се период зимских празника, као и „некрштених дана”, а свећењем водице на Крстовдан, као и заштитним својством богојављенске водице у чије исцелитељске и апотропејске моћи многи и данас верују, окончава се дуги период зимских празника, после кога наступа период буђења природе.

Један од важних празника у том периоду, који се одржава и данас, јесу Беле покладе. И данас се на тај дан још у многим кућама обавезно барем сва јаја затечена у кући и коље кокошка да не би умрла домаћица.

Још и данас у Уљми и Врачев Гају старије жене, после вечерња у цркви, око цркве играју обредну игру са свештеником да би година била родна. Обичај играња баба на Покладе у црквеној порти до другог светског рата био је познат у многим селима у јужном Банату.¹⁷ У неким селима јужног Баната и Срема још и данас у том периоду иду поворке маскираних, иако им народ не зна ни сврху ни циљ.

У пролећном периоду многе радње и обреди везани су за дан Св. Теодора, а и читава Теодорова недеља обилвала је магијским радњама ради заштите од тодоровских невидљивих коња.¹⁸ Још и данас се жене придржавају неких табуа који су строго поштовани у прошлости. Старији људи у јужном Банату још увек сликовито причају о освети тодоровских коња, а навешће и имена жена које су страдале у том периоду од тих коња, па су породице заветне на тај дана. У част светог Теодора и данас месе колачиће *тодорчиће* или *копита*, а у Бачкој и Срему у част Св. Теодора кувају пшеницу.

На Лазареву суботу домаћица је уморна после поноћи, тј, пре изласка сунца и лупњавом у тепсију плашила змије и „жгадију”, обавезно чистила двориште и палила то смеће. У неким селима старе жене чине то још и данас. У Бачкој и Банату уочи Лазареве суботе и данас понегде пале ватре на улицама. У неким селима у Бачкој (Мошорин) и јужном Банату (Гај, Иланца) иду Лазарице са врбовим гранчицама певајући „Ој, Лазаре, добар дане...” желећи да у кућама које посећују укућани буду здрави а година берићетна, а за те добре жеље домаћини их дарују јајима, новцем или сланином. У многим селима тај обичај је већ после другог светског рата напуштен.

¹⁶ М. Б о с и ћ, *Божићни обичаји Срба у Војводини*, Београд 1985, 168–170.

¹⁷ *Банатске Хере*, 302–303; аутор овог рада је још и 1989. године извршила фото–снимања ове обредне игре о Белим покладама у црквеној порти у Врачев Гају, која се у континуитету одржала све до данас.

¹⁸ М. С. Ф и л и п о в и ћ, *Трачки коњаник у обичајима и веровањима савремених балканских народа*, Нови Сад 1950, 25–34.

Други највећи празник у години је У с к р с, који се и данас свечано прославља у Војводини. У прошлости су многи обичаји упражњавани током целе Велике недеље, као и у дане после Ускрса. Навешћемо само неке који су се у континуитету задржали до данас. На Велики четвртак у многим селима у јужном Банату и данас изливају воду за покојнике. На Велики петак фарбају ускршња јаја или то чине колективно, као у неким селима јужног Срема. И данас у неким породицама чувају прво офарбано јаје, тзв. чувар, које треба да заштити кућу од свих зала, а неки га дају стоци или живини ради напретка. И данас је обичај да се другог дана Ускрса поливају. На Водени понедељак момци поливају девојке, а трећи дан Ускрса девојке поливају момке (Бачка). У многим селима у северном Банату поливају се на Ђурђевдан. Други дан Ускрса или у понедељак после Малог Ускрса посећују гробове, на које обавезно, поред хране односе и воду коју изливају преко гроба.

У многим селима у јужном Банату у понедељак после Малог Ускрса, на такозвани Побусани понедељак, склапају се посестримства и побратимства или, како га у Банату називају *кумачађе*, *кујкање* или *побрање*, при чему значајну улогу имају вода, цветни венац и ускршња јаја.

За пролећни празник *Ђурђевдан* и данас је везано доста обичаја у вези са стоком, нарочито овцама (Банат), а у ђурђевданској обредној пракси посебну улогу имају вода и биље, односно зеленило. Улога зеленила, биља и цвећа била је везана и за друге пролећне и летње, па и јесење празнике, као што су Спасовдан, Духови, Ивандан, Петровдан, Видовдан, Св. Илија, као и други празници, где су трава, биље, пшеница, цвеће и плодови имали значајну улогу а све ради заштите стоке и здравља људи, као и за успешивање плодности.

Ништа није мање богата и мање занимљива обредна пракса везана за животни циклус човека. Обичаји пракса у вези са рођењем, свадбом и смрти човека и данас обилује многим архаичним елементима.¹⁹

Иако се данас деца рађају у породицишту, мати или баба детета предузеће многе радње ради заштите труднице и новорођеног детета. Ако се деца не држе наденуће материно или очево име или ће променити кума. Да дете не би зли урекли, око руке му ставе црвени конац или му преврну неки део одеће. Рођење детета обележава се повојницом, али од ње неће носити у комшилук да дете не би било поселуша. Многи још месе и поступаоницу кад дете треба да прохода.

У свадбеном церемонијалу код Срба чувају се многи архаични елементи, нарочито код имућнијих породица које припремају „праву” велику свадбу. Одржава се *јабука* (просидба, веридба). У сватове се позивају окићеном чутуром, одржавају се још увек *перјаница* и *врата* (момачко и девојачко вече), одлазак младожењиних другова *кртана* (Бачка, Срем), *говорција* (Банат) или *чорбара* (северна Бачка) у невестину кућу да чувају младу да „не одбегне”. Кртани и данас краду петла из невестине куће и

¹⁹ М. Б о с и ћ, *Етнолошка грађа прикупљена у Војводини од 1985–1990.*

чисте метлом пред младом да би је заштитили од чини (Срем). Младу и младожењу свекрва залаже медом или шећером и даје млади мушко дете у крило да би родила сина. У северној Бачкој младожења у невестином дому лупа три тањира ногом на столу да би заштитио себе и невесту. Још много је таквих архаичних радњи у српским војвођанским сватовима, али нисмо у могућности да их у овом реферату све презентујемо.

За крај животног циклуса човека, тј. смрт такође је везано доста архаичних елемената. Војвођански Срби верују у предсказивање смрти и у судбину, у предодређеност живота и смрти. Ако би у кући за кратко време умрло двоје, другом умрлом у сандук обавезно стављају лутку или главу од живине. Да би смрт стала на покојнику, да не умре нико други из куће, кад покојника изнесу из куће, разбију прозор или неки предмет (северна Бачка) или ће разбити тањир насред капије (Срем). И данас верују у повратак покојника кући. Да би га у томе осујетили, при изношењу покојника окрену наопако метлу или столице, или му у сандук стављају шећер или мак. У јужном Банату у исту сврху, сутрадан на погребу, обавијају црном стреком (вуненим концем) гроб (раку). У неким селима у Срему домаћина ће, поред породице, пратити и коњ до гробља или ће га пустити самог без улара на двориште.²⁰ У многим селима у јужном Банату погребну поворку при изласку из куће посипају пшеницом или ту пшеницу бацају кроз прозор на улицу (Уљма), а такође у кућу покојника и суседне куће девојчица доноси воду, коју након шест недеља изливају.²¹ Очуван је још и обичај откупљивања једноданчића или једномесечића ако је један од њих умро.

Поједини делови обичајног живота Срба у Војводини о којима је било речи само су истргнути каменчићи из богатог мозаика обичаја који и данас у кућама многих војвођанских Срба налазе своје место. Тако су радили њихови стари, па и они тако чине, иако често не знају ни сврху ни циљ, али желе да сачувају традицију. Морамо, међутим, признати себи да смо сведоци њиховог неумитног и све бржег преображаја, одумирања, па и потпуног заборава, у великом броју породица, нарочито код млађих генерација.

²⁰ Исто.

²¹ *Банатске Жере*, 255–260; М. Б о с и ћ, *Вода у погребном ритуалу и култу мртвих код Срба у Војводини*, Нови Сад, Рад војвођанских музеја 30, Нови Сад 1986–1987, 159–170.

Mila Bosić

IMMIGRATION OF SERBS IN VOJVODINA UNTIL THE END OF THE 19th
CENTURY AND THEIR FOLK TRADITION

The province of Vojvodina encompasses three geographical-historical entities: Banat, Bačka and a larger part of Srem. It occupies the territory of 22.295,30 square kilometers. According to 1981 census there were 2.034.772 people living in Vojvodina.

By soil structure Vojvodina is one of the most fertile parts of our country and it is rightly called „a granary of Europe". Because of its outstanding geographical position and fertile land, from the ancient times it was attracting numerous tribes and people to base their permanent settlements here. From the 14th century onwards Serbs from the southern parts of the country, trying to escape from the Turkish oppression, have been settling in this area. Particularly a great number of Serbs settled here by the Great Migration of Serbs in 1690 as well as by migrations from later period. Today Serbs are the largest nation in Vojvodina. There are 1.107.378 Serbs living in the province; they make 54,42% of the overall Vojvodina population.

The autor gives a short review of Serbian customs, in particular of customs related to yearly holidays and those related to the life cycle – wedding, birth and death.

Јован Ф. Трифуноски

ВЕЛИКА СЕОБА СРБА У НАРОДНИМ ПРЕДАЊИМА ИЗ МАКЕДОНИЈЕ

АПСТРАКТ: Потпуна студија о великој сеоби Срба из 1690. године на тада аустријско подручје лево од Саве и Дунава још није написана. А прошла су три века. Аутор овог прилога у кратком осврту говори о учешћу у тој сеоби словенско-хришћанског становништва из Повардарја и из слива Црног Дрима. То је територија данашњег дела југословенске Македоније.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Народна предања, велика сеоба Срба, Македонија, Србија, Турска, Аустрија, исељеничке струје, аустро-турски рат, Полог, Гостивар, Тетово, Кичево, Скопље, Куманово.

Потпуна студија о великој сеоби Срба из 1690. године на тада аустријско подручје још није написана. А прошла су три века. Задатак није лак и он ће делимично остати и нашим млађим генерацијама. У овом кратком саопштењу говорићу о учешћу у тој сеоби становништва из Повардарја и из слива Црног Дрима. То је територија данашње Македоније.

I

Од свог преласка на Балкан средином XIV века Турци су стално напредовали. Поробили су све балканске земље и крајем XV века држали су линију Дунава од Београда до Црног мора, а на запад допирали су до река Врбаса и Цетине. Господарили су и добрим делом јадранске обале.¹

У мају 1683. године турски велики везир Кара Мустафа повео је огромну војску и против Аустрије, када је скоро без отпора стигао под Беч. Тада би аустријска престоница била заузета да пољски краљ Јан Собјејски

¹ В. Ћ о р о в и ћ, *Историја Срба*, књ. II, Београд 1989, 113.

није дошао у помоћ. Уједињена пољска и аустријска војска силно је разбила Турке под Бечом, тако да су се они дали у бесомучно бекство. Како тврде историчари, то је био последњи турски залет према Западу.²

После наведеног пораза над Турцима Аустрија је добила нарочиту улогу у историји Балкана. Видела је да се турска снага ломи, па је почела рачунати са сарадњом балканских народа. Аустријски генерал Енеј Пиколомини нарочито је рачунао на знатно учешће Срба. Његова војска „носила је на својим заставама хришћанско ослобођење од Турака”.³ Зато је ту војску народ на Косову дочекао са одушевљењем. Осим тога, наши људи као добровољци, заједно са свештенством, придружили су се поменутој војсци, а било је и појединаца који су оружане акције против Турака водили и на своју руку.⁴

Слично стање у народу владало је и на подручју јужно од Косова и Метохије. У Кумановско–кратовском крају, услед општег врења потчињених хришћана, букнуо је устанак. На чело тог устанка ставио се дотадашњи хајдучки харамбаша Карпош. Устаници су заузели Кратово, Криву Паланку и Куманово. Традиција наводи и Карпошево место рођења: то је данашње село Војник у долини Пчиње, на путу Куманово – Кратово.

У свом даљем продирању према југу аустријска војска, уз добру помоћ наших устаника, 26. октобра 1689. године ушла је у Скопље, затим у Штип и Велес и допрла чак до Струмице. Природно је што су Аустријанци за ту прилику у првом реду придобили патријарха Арсенија Чарнојевића као главну личност међу Србима, тј. међу нашим хришћанима. Међутим, у току тог продора почела је да хара куга, па је зато Пиколомини дао да се запали Скопље, које је имало око 60.000 становника. Слично су проšli и неки други градови. Заражен кугом, поменути војсковођа је умро.⁵

Током наредне 1690. године, после великих пораза, започело је турско напредовање потпомогнуто новим малоазијским снагама; и Албанци су пришли Турцима. Аустријска војска доживела је тежак пораз недалеко од Скопља, нарочито код Качаника. Уопште, пораз Аустријанаца постао је потпун. Брзо су напуштали наше јужне области, а са њима кренуо је и део нашег становништва: неки су избегли по планинама, али највећим број са патријархом Арсенијем, довлачио се ка Нишу и даље на север. Избеглице су биле компромитоване у ондосу на Турке и нису их смели чекати.⁶

Раздраженост Турака противу хришћана била је у то време особито велика. Зато су се светили у пуној мери. Пећки паша Махмутбеговић почео је пленити и сећи људе у појединим нахијама. Према историјским изворима, те нахије биле су тетовска, затим призренска и друге све до Новог

² Исто, 197.

³ В. Ћ о р о в и ћ, *Борба за независност Балкана*, Београд 1937, 39, 40.

⁴ Ј. Ц в и ј и ћ, *Балканско полуострво*, Београд 1966, 148; В. Ћ о р о в и ћ, *Историја Срба*, књ. II, 204.

⁵ В. Ћ о р о в и ћ, *Историја Срба*, књ. II, 204, 205.

⁶ Исто, 205.

Пазара. Наведени паша није штедео ништа, нарочито не цркве и манастире. Свет се спасавао како је знао и умео. Страдало се на све стране, а глад и беда били су страшни. Ко ће моћи описати све патње тих људи? Историја није забележила ниједан нап јачи исељенички покрет као тај из 1690. године.

Чекајући у Београду даљи ток догађаја, патријарх Арсеније одржао је чувени сабор са војсковођама Србима који су ратовали за цара Леополда I, са свештенством и народом. Ту је крајем августа, стигао документ са означеним привилегијама добијеним од Аустрије. Њима су Србима гарантоване грађанске слободе, независност цркве и нека аутономија. Септембра 1690. године избеглице су прешле Саву и кренуле на пут неизвесности према Будиму и Сент-Андреји. За то време на напуштена наша огњишта почели су да долазе Албанци и Турци.⁷

II

Две поменуте исељеничке струје, косовско-метохијска и вардарска, са становништвом моравске Србије, формирале су велику масу становништва која је прешла Саву и Дунав. Како истиче Ј. Цвијић, те избеглице разлиле су се по Панонском басену и Ердељу.⁸ Међутим, колико је било исељеника и из којих крајева и насеља јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе ни приближно се не може сазнати.

Области на југу наше данашње државе још у другој половини XIII и током целог XIV века имале су дугу и заједничку државну традицију са Србијом. Њихов живот је био у стабилној ситуацији. Због тога дошњи XV и XVI век, проведени под Турцима, нису могли да измене повезаност географског положаја Србије и Македоније. Нису могли да измене ни њихове природно-саобраћајне везе, као и историјске, етничке и друге односе. Зато, када се у аустро-турском рату наслутила могућност ослобођења од турске власти, *словено-хришћански становници Србије и Македоније устали су као једна целина*, да би после неуспелог ратовања целина кренула и на заједничко исељавање.

О сеобама становништва из 1690. године са територије Повардарја и из предела у сливу Црног Дрима није посебно писано. Тек понегде има података у радовима наших писаца, на пример код Ј. Цвијића, Т. Смиљанића, П. Јовановића, М. Филиповића, В. Радовановића и неких других. У недостатку писане историјске грађе, поменути истраживачи већином су се послужили народним предањима.

Ј. Цвијић у делу *Балканско полуострво*, говорећи о старешинама Срба пресељених у Панонску низију из 1690. године, навео је следеће: 11. априла 1691. године аустријски цар поставио је за војног српског старешину једног

⁷ Исто, 205.

⁸ Ј. Цвијић, нав. дело, 134.

житеља из Коморана. То је био познати Јован Монастирлија, избеглица из Битоља.⁹

М. Филиповић је вршио најобимнија проучавања у народу у југословенском делу Македоније, прикупљајући податке о животу, обичајима и особинама. У књизи *Дебарски Дримкол*, објављеној 1939. године, он је навео: У селу Модричу прича се да су у „старије турско доба” вршена исељавања у Италију, Аустрију и Босну. Они који су били имућнији отишли су, док су сиромашнији житељи остали, али су померили насеље на виши положај да би се склонили од главног пута. Модричани, тј. становници поменутог дримколског села Модриче, наводе и то да је у поменутом исељавању учествовало не само њихово насеље већ и читав Дебарски Дримкол.¹⁰

Наредне 1940. године М. Филиповић је објавио књигу под насловом *Голо Брдо*. Голо Брдо је раније познати словенско–хришћански крај југозападно од Дебра (лево од Црног Дрима), а сада подељен југословенско–албанском границом. Филиповић је и тамо слушао живу традицију (села Дренак, Себиште и др.) о исељавању становништва као и из суседног Дебарског Дримкола. Овај искусни теренски истраживач још истиче да наведена народна предања нису без историјске основе.¹¹

Податке које нас овде интересују М. Филиповић је изложио и у свом трећем раду под насловом *Северна велешка села*. Објављен је 1935. године. Према предању, Филиповић је забележио да је 1689. године аустријска војска преко Овчег поља дошла у Велес и да ју је предводио неки генерал. У војном сукобу спаљени су Велес и нека околна села – Чолошево, Сојаклар (Јонузбегово), Кумарино, Башино Село итд.¹² Зато је и из њих било исељавања, али куда су водила у предању није прецизирано.

Т. Смиљанић, у раду са насловом *Мијаци, Горна Река и Мавровско поље*, објављено 1925. године, изложио је следеће податке, који се односе на Мавровски крај. Мавровци су имали везе са Пиколоминијем. Он је 1689. године дошао са војском до планине Влајнице, недалеко од села Маврова. А након аустријског пораза иселили су се и неки Мавровци. Народна предања тврде да су појединци из Маврова чак постали официри у аустријској војсци.¹³

О великом народном покрету, који је изазвао аустро–турски рат крајем XVII века, Т. Смиљанић је више података прикупио у свом другом делу, под насловом *Кичевија*, штампаном 1935. године. Између осталог, аутор бележи и ово. Рат је дејствовао разорно за више кичевских села. На пример, у селу Тујину становници знају да је тада њихових 90 домаћинстава кренуло

⁹ Исто, 134.

¹⁰ М. Филиповић, *Дебарски Дримкол*, Скопље 1939, 20, 21.

¹¹ М. Филиповић, *Голо Брдо*, Скопље 1940, 14, 15, 16.

¹² М. Филиповић, *Северна велешка села*, Населџа, књ. 28, Београд 1935, 512, 513.

¹³ Т. Смиљанић, *Мијаци, Горна Река и Мавровско поље*, Населџа, књ. 20, Београд 1925, 87.

пут Тетова, а одатле у Призрен и даље према северу. Избеглице су понеле исправе о својини пашњака на Тујинској планини и те исправе оставили на чување у Дечанском манастиру. Слично предање Смиљанић је забележио и у кичевском селу Кладнику. Из трећег кичевског села Крушице становници причају да су се њихови преци преселили у Банат, негде код Беле Цркве. И становници села Меркулије или Аранђела (данашње име) избегли су у Банат. Тада је неки Шаћир-бег разрушио средњовековни манастир код кичевског села Кнежина, задужбину краља Милутина. Манастир је имао много калуђера итд.¹⁴

П. Јовановић антропогеографски је проучио област Порече у средњем делу слива Треске. И он је у народу слушао предања о томе да су Турци опустошили овај крај у време Пиколоминијевог похода 1690. године и сеоба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем. У предањима се даље наводи да је Порче тада било „пустелија” 70 година. Ту тврдњу, како наводи поменути аутор, поткрепљује чињеница да су тек доцније створена данашња млађа поречка насеља.¹⁵

Забележимо још два примера из радова других аутора – један је из Тиквешке котлине, а други из Струмичког краја.

В. Радовановић је у првој области забележио предање да су Аустријанци крајем XVII века продрли до села Чичева и Капеша. Поменути аутор такође сматра да се то предање може сматрати поузданим иако нема историјске потврде.¹⁶

Како наводи М. Филиповић, чак и у околини Струмице, на крајњем југу Македоније, зна се за наведени аустријски поход. Тада је завладао страх и у струмичким селима, па су многи становници избегли из својих насеља.¹⁷

*

Следе подаци из народних предања која сам ја прикупио. Највише их је из Полога, тј. области око Гостивара и Тетова, затим из околине Кичева, Скопља, Куманова и неких других крајева.

Народна предања наводе да су Аустријанци крајем 1689. године преко Скопља продрли и у Полошку котлину, до њене југозападне границе, тј. до Мавровског краја. Тада се становништво ове области латило оружја и борило заједно са Аустријанцима. Међутим, аустријска војска се следеће године повукла, а наши компромитовани становници нису смели сачекати турску освету, већ су прешли у северну Србију и даље, на тадашњу аустријску територију. Међу исељеницима нашао се и један истакнути становник из Полога. То је Ефрем Јанковић Тетовац, који је на аустријској територији постао епископ.¹⁸

¹⁴ Т. Смиљанић, *Кичевија*, Насеља, књ. 28, Београд 1935, 361, 376, 377.

¹⁵ П. Јовановић, *Порече*, Насеља, књ. 28, Београд 1935, 267.

¹⁶ В. Радовановић, *Тиквеш и Рајци*, Насеља, књ. 17, Београд 1924, 198, 199.

¹⁷ М. Филиповић, *Сверна велешка села*, 513.

¹⁸ Ил. Д. Руварац, *О епархији печујско-мохачко-сечујско-сигетској од 1695. до 1733*, Сремски Карловци 1922. 11–17.

Жива предања о страдањима крајем XVII века и о исељавањима под вођством пећког патријарха Чарнојевића могу се чути у овим полошким селима – Дебрецу, Волковији, Симњици, Тумчевишту, Милетину, Новом Селу и још неким другим. Задржимо се само на подацима записаним у Новом Селу. Насеље је у подгорини планине Влајинице, лево од пута Гостивар – Маврово – Дебар.

Насеље је било велико, са приближно 300 домовна, и иако је два храма – цркву и манастир. Традиција прецизно наводи да су старо насеље и храмови пропали крајем XVII века, за време аустро–турског ратовања. Тада су аустријска војска и наши устаници најпре ушли у Полог из Скопља и ослободили га до подножја планине Влајинице. Малобројна турска војска повукла се на гребен планине и ту се утврдила. На планинском гребену сваки турски војник ноћу је ложио по десет ватри. Аустријанцима се причинило да је турска војска многобројна и зато су са много наших устаника напустили Полог.

Турци су ушли у Ново Село, где су становнике убијали, село запалили, храмове порушили. Раширено је предање које наводи да су многи становници и из овог насеља избегли у Србију и, даље, у Војводину. Чак се тврди да су се ти исељеници задржали у Ковину код Панчева, а да су неки од њих у Сремске Карловце однели иконе из свог сеоског манастира Св. Јована.

Народно предање наводи да је у поменутим догађајима пропало и средњовековно градско насеље Полог. Налазило се у подножју планине Сухе Горе.¹⁹

Кичевско село Јагол Доленци је у близини Полошке котлине и њега сам посетио 1961. године. Тамо се чува предање које наводи да је старије становништво учествовало „во една голема бежанија”. Свакако је то било крајем XVII века, јер се то потврђује и проучавањем генеалогичке данашњих сеоских родова.

Године 1968. године слушао сам казивања да је у догађајима са краја XVII века учествовало чак и становништво Валандовског краја, иако он лежи јужно од Демиркапијске клисуре. Тада је настрадао велики валандовски манастир са калуђерима. Данас је у рушевинама. Настрадао су и околна валандовска села.

Има података и из других насеља и крајева Македоније. Да поменемо још рударски Осоговски крај, па Овчеполску котлину, околину Прилепа итд. У маси средњовековног осоговског становништва налазиле су се породице рудара. Зато су рудници остали пусти око 70 година.

Наводимо и ово. После првог светског рата једна повећа група Срба из Мађарске, такозвани оптанти, били су колонизовани у насељу Новој Батањи код Штипа. Међу њима неки су чували предање да потичу од предака који су под Турцима морали да се иселе из Македоније.

¹⁹ Ј. Т р и ф у н о с к и, *Где се налазио град Полог*, Гласник Српског географског друштва, св. 28–2, Београд 1949, 153–156.

III

Изнели смо нека теренска опажања наших ранијих географа и етнографа, а приказали смо и мали део својих истраживања. Све заједно, свакако ће послужити за даља проучавања у том правцу. За будућа истраживања ове врсте потребно је добро познавати народ, етничке групе и историјске прилике.

Као што се зна, упаде турске војске, почев од Маричке битке 1371. и косовске битке 1389. године, пратило је померање јужнословенског живља са југа према северу. Међутим, историјски догађаји с краја XVII века као да су била највећа искушења. Зато није чудно што су ти релативно не тако давни догађаји оставили живе трагове у народним предањима и у Македонији.

Већ је поменуто да су покрети у вези са аустро-турским ратовима и исељавањима захватили широку територију на југу наше данашње земље. Традиција о приликама од пре три stoleћа чувана је у сећањима народа и преношена од уста до уста. Ти историјски покрети продрли су у свест народне масе. Јужнословенско јединство и тада се исказало не само у заједничком ратовању против Турака, већ и у патњама и исељавањима на аустријску територију.

О великој соби из 1690. године, са подацима прикупљеним у народу југословенском делу Македоније, могла би се написати дебела књига. Међутим, у томе је доста пропуштено, јер у кратком ратном периоду и у дуже послератно време тамо су извршене неслућене промене: пропала су многа села са старијим родовима који су таква предања одржавали.

Велика сеоба водила је исељенике из више крајева наше земље: неки су били са Косова и из Метохије, други из вардарског и прнодримског слива, трећи из моравске Србије, четврти од Сјенице и Пештери. Кад су прешли на другу страну Саве и Дунава, они су захватили многа насеља – градска и сеоска. Понека предања наводе да је досељеника из Македоније било код Ковина, Панчева, Беле Цркве, Земуне, Новог Сада, Сомбор итд. Постали су истакнут чинилац занатства и трговине.

А познато је да су се југословенски досељеници са Балкана „веома намножили у Мађарској тако да је једва имало веће вароши, нарочито у јужном делу, где их је било у великом броју”.²⁰ Уопште, наши становници били су потребни и Угарској и Аустрији у полуиранним равничарским крајевима.²¹ Досељеници у Угарској раширили су се до Будимпеште, Була и Коморана.²²

И још ово. Наши исељеници у више насеља Панонског басена веровали су да је њихово склањање под аустријску власт само привремено. Али није

²⁰ В. Ђорђевић, нав. дело, књ. II, 231.

²¹ Р. Самарџић, *Фрушкогорски манастири у српској историји*. Зборник „Манастир Шипатовца”, Београд 1989. 11.

²² Ј. Цвијичић, нав. дело, 148; Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1967. 24–26.

било тако. Насељавање је постало сталност. Становници из Македоније временом су се утопили у етничку већину. Војвођански географ Б. Букуров и војвођански историчар Д. Поповић скренули су пажњу на неколико имена македонских места и родова очуваних у неким данашњим војвођанским насељима.

Од интереса је поменути и то да су се од 1750. до 1752. године поједине наше породице из Баната преселиле у Јужну Русију и тамо основали области *Нова Србија* и *Славо Србија*.²³ И међу тим накнадним пресељеницима у Русији било је таквих чији су корени потицали из Македоније.

Jovan F. Trifunoski

THE GREAT SERBIAN MIGRATION IN FOLK LEGENDS FROM MACEDONIA

Southern districts of our contry (in Povardarje) shared a common tradition with Serbia yet in medieval period, living under stable conitions. The Turkish occupation during the 15th and 16th century did not change the connesctions between Serbia and Macedonia, due to their geographical position. It could not change their natural communication links, historical, ethnic and other realtions. This is why the Slavic-Christian population of Serbia and Macedonia, when the possibility of liberation from the Turkish power was observed during the Austrian-Turkish war in the second half of the 17ih century, arose together and after the unsuccessful warfare started a common emigration. They settled in the areas under the Austrian power, near the Sava and Danube.

---

²³ Ј. Ц в и ј и ћ, нав. дело, 135.

Милена Перишић

Београд

ПОСЛЕДИЦЕ СЕОБА У ПОГРАНИЧНИМ ОПШТИНАМА БАНАТА

АПСТРАКТ: Појавом људског друштва нестају и сеобе. Мотиви и последице пресељавања становништва су различити. Сеобе имају велики друштвени значај, нарочито у савременим условима убрзаног друштвеног, економског и друштвеног развоја. Пограничне општине су у специфичном положају. Због близине границе и евентуалне одбране земље била су мања улагања у индустријски развој у послератном периоду. То и данас условљава исељавање, јер се становништво путем миграција прилагођава укупним приликама у друштвау.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: савремене миграције, пограничне општине, депопулација, структуре становништва, културна унификација, деаграризација, природни прираштај.

Банат је пространа низијска област између Тисе, Дунава, Мориша и Ердеља. Већи део, око 21.800 km², припада Румунији, мањи Мађарској, а простор од 8.886 km² је у саставу Југославије (1,22). У југословенском делу Баната има укупно 16 општина, од чега је девет пограничних. Уз југословенско-румунску границу налазе се следеће општине: Бела Црква, Вршац, Житиште, Кикинда, Нова Црња, Нови Кнежевац, Пландиште, Сечањ и Чока. Захватају површину од 4.271 km², што је 46,06% од укупне површине југословенског дела Баната.

Банат је део плодне, простране и (у свим правцима) проходне Панонске низије, са изузетним географским положајем управо због отворености у свим правцима. Те особине одувек су привлачиле многе и различите народе. Археолошка налазишта у околини Кикинде (Ново Милошево) и Вршца (Врапчев Гај, Вршац, Бела Црква) сведоче о давнашњој насељености (2,348). На тлу Баната смењивали су се многи народи, остављајући за собом трагове материјалне културе. Почетком II века, у равници између Дунава и Тисе,

јављају се Сармати, а касније Дачани и Германи. У IV веку долазе Готи, а у VI веку на простору између Хуна и Гелида, на доњем Дунаву, јављају се Словени.

Сеобе из Србије, са југа на север, постале су масовније после косовског боја. Од краја XIV до XVIII века било је, по Јовану Цвијућу, осам главних сеоба (3,132). Пре пада Србије крајем XV века Срби су, поред осталих северних крајева, насељавали поседе српских деспота и властеле у Банату. До Пожаревачког мира 1718. године, Војводина је била под турском влашћу. Понеким подацима, ту је живело око 50.000 Срба, углавном сточара, међутим нешто источније него данас, у Поморишју, око Темишвара и Арада (4,8). Број Срба обухваћених великом сеобом 1689/90. године под вођством патријарха Арсенија III Чарнојевића различит је у разним изворима. Најчешће се помиње број од 36.000 до 40.000 људи (5,7; 3,132). Исељавање је било усмерено према северу, али је један део населио и Банат. Средином XVIII века долази до развојачења Потиске и Поморишке границе и новог насељавања Срба у Банату. Истовремено, један део се исељава у јужну Русију (6,389). Насељавање око 150.000 Немаца, али и Мађара, Словака, Русина, Чеха и припадника других народа вршено је од средине до краја XVIII века у оквиру каролинске, терезијанске и јозефинске колонизације (7,346). Уз поменуте народе, ту се јављају и Италијани, Шпанци и Французи (3,195).

Насељавањем Војводине у периоду од 1919. до 1941. године у Банат је досељено 10.933 породице или око 50.000 људи (4,379). Тим насељавањем, претежно добровољаца из првог светског рата у пограничном делу Баната, настала су многа насеља, на пример: Карађорђево, Војвода Степа, Вишњићево, Руско Село, Велика Грета и друга. Досељено становништво потицало је из Лике, Босне, Црне Горе, Херцеговине и Далмације. Поред њих, јавља се повлачењем нових граница одређени број такозваних опаната, Срба из румунског дела и Мађарске и Мађара и Румуна из наше земље, који су прелазили у матичну земљу. У време другог светског рата, у току стране окупације, убијен је знатан број Срба, Јевреја и припадника других народа, а крајем рата, у току 1944. године исељена је већина Немаца, фолксдојчера. После ослобођења земље плански је насељавана цела Војводина, чиме је обухваћен и погранични део Баната са приближно 9.000 породица (7,346). Новодосељено становништво чине углавном учесници НОБ-а, најчешће из пасивних планинских крајева земље. У општинама Кикинда, Српска Црња и Нови Кнежевац досељено је вишином становништво из Западне Босне. У општинама Јаша Томић, Сечањ и Житиште углавном из источне Херцеговине, а на подручју општина Вршац, Планиште и Бела Црква досељеници су били из јужне Србије, Македоније и Далмације и, мањи број, из Словеније.

Сталним процесом насељавања не само што се мењао број становника и њихов размештај већ се мењао и етнички састав, тако да данас потпуно оправдано употребљавамо израз „етничко шаренило”. Процес етничког и социјалног прилагођавања није био лак, па се јавља и одређени број повратника у места исељавања. Посебно је био тежак процес прилагођавања

новој, потпуно различитој географској средини, различитом начину привређивања и живота уопште.

У пограничним општинама у Банату број становника износио је 1981. године 265.716, а према процени 1986. г. 270.960 (8,286). У послератном периоду тај број се непрекидно мењао, с тим што се могу издвојити два различита периода. Први период траје од 1948. године, тј. од завршетка планског насељавања, до 1961. године. У том периоду забележено је повећање броја становништва у свим општинама осим Житишта. До изражаја је дошао „компензациони период“, који се јавља по окончању ратних збивања и траје од 1945. до 1955. године (8,146). Такође је значајно и то да је новодосељено планинско становништво карактерисао виши природни прираштај. У другом периоду, после 1961. године, почиње да опада број становника. То смањење 1971. године у односу на број становника 1961. године износи 6,25%, а 1981. године у односу на 1971. годину 4,46% и даље се наставља. Опадање броја становника посебно је карактеристично за мање општине са нижим степеном природног развоја, а то је већина. Само три изразито градске општине, са знатном концентрацијом индустрије имају стално повећање становништва. То су Кикинда, Бала Црква и Вршац. Највећи пораст становништва има Кикинда (1,36%) у последњем десетогодишњем периоду. Значајно је да је Кикинда регионални центар северног, а Вршац југоисточног дела Баната. Тако скроман пораст броја становника, с обзиром на величину и значај градских средишта помнутих општина, може се објаснити близином границе, али и близином већих привлачних центара – Новог Сада, Панчева и Београда. Много је веће процентуално опадање броја становника у осталим општинама у периоду од 1971. до 1981. године и креће се од 8,98% у општини Нови Кнежевац до 13,82% у општини Житиште.

Смањење броја становника последица је механичког и природног кретања, а у случају пограничних општина Баната и иселјавања и ниског природног прираштаја. Резултат таквих кретања становништва на поменутом подручју јесте појава депопулације, што ће се у дугорочним перспективама веома негативно одразити на све структуре становништва.

Колики је удео миграционих кретања у опадању броја становника, односно у његовој депопулацији, најбоље се може утврдити израчунавањем миграционог салда, који се добија на основу података из два сукцесивна пописа становништва (формула гласи: $S = P_2 - P_1 - (N - M)$ миграциони салдо; $S = S/p \times 1000$, $p = \frac{P_1 + P_2}{n}$ – стопа миграционог салда) – (10,264).

Размештј становништва по општинама зависи од миграционих карактеристика. Миграциони салдо, односно салдо пресељавања становништва убраја се међу најбоље показатеље степена економске развијености одређене општине. Само оне општине које се брже економски развијају имају вишак усељеника над иселјеницима. На посматраном пограничном подручју Баната то су следеће три општине: Кикинда са 1,07‰, Бала Црква са 0,77‰ и Вршац са 0,74‰. У периоду од 1961. до 1971. године у општини Кикинда миграциони салдо био је много значајнији и износио је 5,65‰ (8,141). у

осталим општинама миграциони салдо је негативан, али се постепено смањује. Издваја се општина Чока са $-15,18\%$, где је миграциони салдо и даље у порасту. То се може објаснити близином Суботице, средишта мађарске народности која превладава у општин Чока. На примеру пограничних општина лако је уочљива повезаност између миграционих кретања и степена економске развијености. Што је општина неразвијенија већа је стопа негативног миграционог салда, а што је развијенија већа је стопа позитивног миграционог салда. Од укупно девет пограничних општина, шест има статус недовољно развијених. То су: Пландиште, Житиште, Сечањ, Чока, Нови Кнежевац и Нова Црња. Недовољна развијеност тих општина условљена је малим улагањима у њихов развој, поготову у крупније индустријске објекте из стратешких разлога одбране од евентуалних агресора. Новије заустављање пораста исељавања, које и даље траје, резултат је улагања у вези са налазиштима и прерадом нафте и земног гаса.

Пресељавање становништва код нас је у поселратном периоду усмерено у правцу село – град. То је имало различите последице у сеоским и градским насељима. У исељеничким општинама и сеоским насељима смањује се удео младог становништва у укупном броју становника, а истовремено се повећава удео старог становништва. Исељавањем је претежно обухваћено младо, радно способно становништво. Утврђено је да 54% од укупног броја миграната има од 15 до 34 године (8,141). То је узрок старењу становништва и пражњењу сеоских насеља и недовољно развијених општина. Процес старења популације на селу има тенденцију настављања, јер су младе генерације обухваћене школовањем, а то су потенцијални мигранти. На другој страни, у градским насељима и општинским средиштима јавља се повећана концентрација младог становништва. Старосна структура је повољна у општинама Кикинда и Бела Црква, где становништво припада типу зрелог становништва. Истовремено, то су општине са позитивним миграционим салдом, већим бројем усељених у односу на број исељених лица. У осталим општинама је неповољна старосна структура, јер становништво припада типу старог становништва, а у општинама Нова Црња, Житиште и Нови Кнежевац – типу изразито старог становништва, са 15% лица старијих од 65 година. То значи да ће се у тим општинама настављати процес старења становништва, са опадањем природног прираштаја и опадањем укупног броја становништва.

Кад је у питању природни прираштај становништва, који представља разлику између броја живоређених и броја умрлих, уочљива је уска повезаност тог обележја са миграцијама. Од свих девет пограничних општина Баната природни прираштај је позитиван само у оним општинама које истовремено имају и позитиван миграциони салдо. То су поменуте три градске општине: Кикинда са ($2,8\%$), Бела Црква ($1,6\%$) и Вршац ($0,4\%$). Најнижи природни прираштај је у општини Житиште ($-5,8\%$), где је и највеће опадање броја становништва, а затим у општини Чока ($-5,2\%$), где је највећи износ негативног миграционог салда. Негативни природни прираштај имају и остале недовољно развијене пограничне општине. Узрок опадања природног прираштаја у исељеничким општинама је истоветан

узроку старења становништва. То је иселјавање младог становништва, које учествује у процесу репродукције. У таквим општинама, на пример Нови Кнежевац, Чока и Житиште, највећи је износ морталитета, тј. смртности, управо због преовладавања старог становништва.

Опадање природног прираштаја и опадање броја становника, као последице пресељавања становништва, даље утичу на промену величине домаћинства. У послератном периоду у пограничним општинама Баната просечна величина домаћинства показује тенденцију опадања.

Приликом пописа становништва 1948. године просечна величина домаћинства на овом подручју износила је 3,93 члана, да би се 1981. године смањила на 3,03 члана. Највеће разлике забележене су у општинама које су насељене по завршетку другог светског рата становништвом из планинских крајева, за које су карактеристичне веће породице. Те општине су сада са најмањом величином домаћинства; на пример, општина Нова Црња 1948. године имала је просечну величину од 4,18, а 1981. године 2,97 члана. Испод просечне величине домаћинства од 3,03 члана су, поред општине Нова Црња, и општине Сечањ, Нови Кнежевац и Чока, изразито иселјеничке општине. Миграције становништва, са пратећим последицама, утичу на нуклеаризацију породице. У пограничним општинама Баната доводе до културне унификације, изједначавања неких обележја између досељеног становништва, такозваних „колониста”, и староседелаца. У овом случају то је величина домаћинства.

Једна од последица пресељавања становништва јесте и промена и усложњавање националне структуре становништва. Као резултат сталних сеоба разних народа, ово подручје одувек је имало сложену етничку структуру. На овом простору, у већем или мањем броју, равноправно живе припадници различитих народа. У појединим насељима одређене етничке групе су доминантне у односу на припаднике других народа. Срби су најбројнији у односу на остале, и то у свим општинама. Мађари су најбројнији на територији општине Чока, а од насеља – у месту Нова Црња. Има их и у свим осталим општинама, нарочито у северном делу. Румуни су највише заступљени у источном и југоисточном делу Баната. Највише их има у општини Житиште, највећа је концентрација у селу Бегејци, а затим у општинама Вршац, Бела Црква и Пландиште. Македонаца има највише у општини Пландиште, што је случај и са Словацима, кад је у питању погранично подручје. Знатно је учешће становника који су се приликом пописа изјаснили као Југословени. Они су најзаступљенији у општинама Кикинда и Сечањ. Поређењем података о процентуалном учешћу у укупном броју становника појединих пограничних општина у два узастопна пописа становништва из 1971. и 1981. године, уочава се опадање код готово свих етничких група, јер олада и укупан број становника. Опадање процентуалног учешћа, а самим тим и броја, најизраженије је код Срба у општинама Нова Црња, Сечањ и Кикинда и код Мађара у свим општинама. Повећано учешће забележено је код Југословена у свим општи-

нама. Такође је значајно повећање учешћа Рома. То указује на постојање проблема поузданости података, појаву мимикрије и слично.

Код Југословена, неопредељених и неизјашњених долази до изражаја процес етнобиолошког прилагођавања национално различитог становништва, што је последица мешовитих бракова, којих је све више.

Осим наведених последица које се одражавају на структуре становништва, лако су уочљиве и промене у насељима, местима иселјавања и местима уселјавања. Код нас уопште, а то је посебно случај са пограничним општинама, у целом послератном периоду пресељавања становништва су усмерена у правцу село – град, са сталним процесом урбанизације као пратећом појавом индустријализације.

Током целог послератног периода мењали су се и село и град. Кад су у питању сеоска насеља, у позитивне последице могу се убројати боље уређење, стварање бољих стамбених, културних и других услова живота, већа посвећеност. Међутим, негативне последице су такође значајне. Одласком претежно младог становништва, села остају без радне снаге. Села постају насеља старца, имања без наследника, а њиве запуштене и на неодговарајући начин обрађене. С обзиром на то да је на селу пољопривреда основна привредна делатност, село је пре свега произвођач хране. У томе је значај села, неопходност његовог подмалђивања и неопходност заустављања процеса деаграризације. Осим тога, последица сталног иселјавања јесте пражњење недовољно развијених општина. У пограничним општинама процес иселјавања се постепено смањује. Међутим, и даље највећи проблем представља депопулација. У већим градским насељима и средиштима општина појачана је концентрација становништва, посебно младог и радно способног. У првом послератном периоду изградње и индустријализације земље градови су могли да прихвате новопридошло становништво. Данас градови имају веома изражене стамбене и комуналне проблеме, уз незапосленост и друге социјалне проблеме.

Заустављање пресељавања становништва из сеоских насеља и недовољно развијених општина у градске, индустријске и административне центре могућно је предузимањем различитих мера. Привредне мере су, свакако, најефикасније. Правилном политиком развоја привреде треба омогућити равномернији развој општина. Нарочито је важна локација индустријских објеката, који запошљавају највећи део радно способног становништва. На подручју пограничних општина Баната постоје услови за развој агроиндустрије. Значај производње хране, нарочито здраве хране, непролазан је. Већу пажњу треба посветити развоју услужних делатности. Правилнији размештај привредних центара утицао би на смањење регионалних разлика у погледу економске развијености, што би условило правилнији размештај становништва. Неопходно је даље осавремењавање села и више улагања у културу, спорт и рекреацију, саобраћај и комуникације и, уопште, неопходно је побољшање укупних услова живота.

ЛИТЕРАТУРА

1. Марковић, Јован Ђ, *Енциклопедијски географски лексикон Југославије*, Свјетлост, Сарајево 1988.
2. Поповић, Петар, *Новац Скордиска*, Археолошки институт Београд, Матица српска, Нови Сад 1987.
3. Цвијић, Јован, *Балканско полуострво*, Завод за уџбенике Београд, Књижевне новине, Београд 1987.
4. Гаћеша, Никола Л, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941*, Институт за изучавање историје Војводине, Матица српска, Нови Сад 1972.
5. Давидов, Динко, *Велика сеоба Срба (1690–1890)*, специјални додатак Нин-а од 21. јануара 1990.
6. Ћоровић, Владимир, *Историја Југославије*, Просвета, Београд 1989.
7. Гаћеша, Никола Л, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*, Матица српска, Нови Сад 1984.
8. Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања, *Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године*, Београд 1979.
9. *Статистички годишњак Југославије 1988*, Савезни завод за статистику, Београд 1988.
10. Брезник, Душан, *Демографија*, Научна књига, Београд 1980.
11. *Статистички билтен*, Покрајински завод за статистику, Нови Сад 1981.
12. *Статистички годишњак Југославије 1973*, Савезни завод за статистику, Београд 1973.

Табела 1.

Пограничне општине Баната: површина и број становника 1948, 1953, 1961., 1971. и 1981. године

ОПШТИНА	Површина у km ²	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
1. Бела Црква	353	25179	25774	26276	24450	25690
2. Вршац	801	51792	55594	61284	60528	61005
3. Житиште	528	36375	35590	34960	29684	25579
4. Кикинда	782	64251	64685	68526	68915	69854
5. Нова Црња	273	23169	23382	21580	18298	16270
6. Нови Кнежевац	306	17311	17680	17831	16509	15026
7. Пландиште	382	19223	19530	19455	17882	16138
8. Сечањ	528	25684	26110	25513	21938	19501
9. Чока	321	19302	19885	19482	18364	16653
УКУПНО	4271	282286	288230	294907	277568	265716

Извор података: Попис становништва, домаћинства и станова, статистички билтен, Нови Сад 1981.

Табела 2.

Стопа годишњег миграционог салда у пограничним општинама Баната 1961–1971 (8.141) и 1971–1981. у промилима

ОПШТИНА	1961–1971	1971–1981
Бела Црква	- 6,15	0,77
Вршац	- 4,06	0,74
Житиште	- 14,75	- 14,32
Кикинда	5,65	1,07
Нова Црња	- 18,81	- 11,66
Нови Кнежевац	- 9,03	- 9,12
Пландиште	- 11,90	- 9,78
Сечањ	- 19,22	- 11,58
Чока	- 9,20	- 15,18

Табела 3.

Старосна структура становништва пограничних општина Баната у 1971. и 1981. години, у промилима, по контингентима (0-19; 20-64, преко 65 година), типови старосне структуре

Општина	1971				1981			
	0-19	20-64	преко 65	ТИП	0-19	20-64	преко 65	ТИП
Бела Црква	30,88	58,36	10,76	III	28,35	60,27	11,38	III
Вршац	28,59	60,99	10,42	III	26,14	61,44	12,42	IV
Житиште	28,35	59,13	12,52	IV	23,77	60,26	15,97	V
Киkinда	30,73	59,89	9,38	III	26,96	61,59	11,45	III
Нова Црња	29,03	58,27	12,70	IV	23,79	60,61	15,60	V
Нови Кнежевац	27,82	58,80	13,38	IV	23,72	59,60	16,68	V
Планиште	31,09	59,17	9,74	III	23,44	64,27	12,29	IV
Сечањ	29,94	58,83	11,23	III	24,18	60,98	14,84	IV
Чока	27,23	61,08	11,69	III	23,84	61,26	14,90	IV

Типови старосне структуре

I – изразито младо становништво; II – младо; III – зрело; IV – старо

V – изразито старо

Табела 4.

Природно кретање становништва, у промилима, 1971. и 1981. године у пограничним општинама Баната (морталитет одојчади)

Општина	1971				1981			
	Наталитет	Морталитет	Морталитет одојчади	Природни прираштај	Наталитет	Морталитет	Морталитет одојчади	Природни прираштај
Бела Црква	15,2	8,9	34,8	6,3	13,8	12,2	16,9	1,6
Вршац	12,0	11,5	46,9	0,5	13,6	13,2	22,9	0,4
Житиште	9,6	11,6	31,5	- 0,2	9,6	15,4	20,4	- 5,8
Киkinда	14,2	9,3	24,4	4,9	14,1	11,3	13,1	2,8
Нова Црња	10,4	12,2	36,8	- 1,8	11,6	14,3	26,6	- 2,7
Нови Кнежевац	11,1	12,5	43,7	- 1,4	14,7	17,7	18,1	- 3,0
Планиште	9,3	10,7	29,9	- 1,4	10,2	15,2	19,5	- 5,0
Сечањ	10,4	11,0	39,3	- 0,6	12,2	13,8	37,7	- 1,6
Чока	11,4	11,2	14,3	0,2	10,7	15,9	5,6	- 5,2

Извор података:

1) Статистички годишњак Југославије 1973, Савезни завод за статистику, Београд 1979.

2) Општине у СР Србији – Статистички подаци, Републички завод за статистику, Београд 1984.

Табела 5.

Просечна величина домаћинства у општинама Баната 1948, 1953, 1961, 1971. и 1981.

Општина	1948	1953	1961	1971	1981
Бела Црква	3,77	3,77	3,60	3,49	3,28
Вршац	3,56	3,55	3,52	3,36	3,09
Житиште	4,19	3,95	3,63	3,37	3,05
Кикинда	4,02	3,81	3,52	3,26	3,11
Нова Црња	4,18	4,00	3,68	3,28	2,97
Нови Кнежевац	3,52	3,35	3,24	3,06	2,84
Пландиште	4,27	4,15	3,85	3,56	3,22
Сечањ	4,24	4,07	3,77	3,41	3,00
Чока	3,67	3,44	3,23	3,02	2,79

Извор података: Попис становништва, домаћинства и станова, Статистички билтен, покрајински завод за статистику, Нови Сад 1981.

Табела 6.

Национална структура становништва у пограничним општинама Баната, у процентима а) 1971. године, б) 1981.

Националност		Бела Црква	Вршац	Житиште	Кикинда	Нова Црња	Нови Кнежевац	Пландиште	Сечањ	Чока
Црногорци	а	1,11	0,52	0,51	0,27	0,83	0,19	0,25	0,39	0,16
	б	1,36	0,65	0,57	0,37	0,94	0,56	0,21	0,48	0,19
Хрвати	а	0,62	1,01	0,58	0,52	0,59	0,79	0,65	1,61	0,70
	б	0,59	0,82	0,55	0,41	0,39	0,71	0,62	1,17	0,59
Муслимани	а	0,14	0,00	0,03	0,03	0,00	0,04	0,01	0,03	0,01
	б	0,17	0,15	0,04	0,09	0,01	0,02	0,06	0,07	0,02
Македонци	а	0,53	1,08	0,07	0,25	0,13	0,22	8,99	0,29	0,50
	б	0,59	1,15	0,10	0,25	0,17	0,16	9,30	0,27	0,12
Словенци	а	0,18	0,57	0,05	0,17	0,04	0,12	0,81	0,05	0,24
	б	0,12	0,49	0,01	0,10	0,02	0,15	0,53	0,10	0,12
Срби	а	76,80	67,12	54,14	75,67	72,30	55,79	51,88	70,07	33,37
	б	74,93	65,75	52,00	71,66	65,95	53,66	49,07	64,09	32,51
Албанци	а	0,03	0,18	0,06	0,13	0,13	0,04	0,06	0,07	0,07
	б	0,05	0,15	0,11	0,12	0,09	0,20	0,19	0,10	0,04
Мађари	а	3,26	8,10	28,85	19,03	23,46	40,62	15,91	15,81	61,03
	б	2,81	6,63	24,33	16,69	22,74	37,33	13,57	14,41	58,82
Роми	а	1,10	0,48	1,81	1,01	0,80	0,63	0,13	0,33	0,45
	б	1,13	1,79	3,05	2,04	4,24	2,40	1,13	4,73	1,11
Румуни	а	8,87	16,44	13,81	0,16	0,06	0,10	12,29	4,80	0,24
	б	8,21	14,86	13,23	0,23	0,03	0,06	11,05	4,92	0,10

Националност		Бела Црква	Вршац	Жити- ште	Кикинда	Нова Црња	Нови Кне- жевац	Планда- ште	Сечањ	Чока
Русини	а	-	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,00	0,04
	б	0,03	0,05	0,01	0,01	-	0,03	0,06	0,06	0,03
Словаци	а	0,12	0,25	0,02	0,10	0,06	0,09	5,91	0,35	2,21
	б	0,27	0,22	0,05	0,07	0,07	0,10	5,36	0,34	1,93
Украјинци	а	0,01	0,02	-	0,04	0,01	-	0,00	0,01	0,01
	б	0,01	0,02	0,01	0,03	0,01	0,00	0,01	0,01	0,01
Неизјашњени	а	0,02	0,03	-	0,03	0,04	0,00	0,03	0,02	0,01
	б	0,04	0,14	0,03	0,05	0,05	0,05	0,14	0,04	0,05
Неопређени	а	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	б	0,12	0,04	0,01	0,05	0,06	0,06	0,01	0,06	-
Југословени	а	1,09	1,54	1,00	1,47	0,76	0,67	1,37	2,00	0,66
	б	4,53	5,91	3,43	7,48	4,83	4,27	5,16	7,29	3,78
Остали	а	6,13	2,46	0,99	1,04	0,78	0,59	1,57	3,45	0,62
	б	4,96	1,09	0,38	0,27	0,33	0,18	1,41	1,85	0,47

Извор података: попис становништва, домаћинства и станова, Статистички билтен, Покрајински завод за статистику, Нови Сад 1981.

Milena Perišić

CONSEQUENCES OF MIGRATIONS IN BORDER COMMUNES OF BANAT

There is an evident problem of population emigration from the border communes. In the Banat area population migrations are known from the very early times. Mass immigrations took place after the Kosovo battle and at the time of the Great Serbian Migration led by Arsenije III Černojević. Immigration of the Germans and other nationalities in the 18th century, of war volunteers and „optants” after the World War I and immigration of population from underdeveloped areas, mostly war veterans of the People's Liberation War, after the World War II, were also of a mass character. The period after the last war is characterized by internal migrations from rural to urban settlements. The consequences of these migrations are the following: depopulation due to aging and decrease of the birth rate which is caused by emmigration from rural settlements and underdeveloped border areas; decrease of the family members' number down to the border limit and decrease of the overall population; changes of urban and rural settlements because of constant migrations. Ethnical structure changes have never been a problem, but a peculiar, new quality of this area.

Едит Петровић

Филозофски факултет, Београд

НАСЕЉАВАЊЕ ЦРНОГОРСКИХ КОЛОНИСТА У БАЧКУ

АПСТРАКТ: Црногорски колонисти плански су насељени, после другог светског рата, у једанаест бачких насеља. Том миграцијом измењена је етничка, социјална и економска основа живот у војвођанским насељима. Црногорски колонисти из сиромашних и ратом уништених крајева сменили су, у Бачкој, протерано немачко становништво. У географском смислу брдско-планински предео завичаја заменила је војвођанска равница. У привређивању, претежно екстензивно сточарство и земљорадњу заменила је развијена пољопривреда. Услед неприлагођености, јавиле су се по досељавању и инверзне миграције. Усклађивање свих контрастних елемената, током протеклих четрдесетпет година, било је мукоотрпно и дуготрајно.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: црногорски колонисти, планска миграција, етничке, социјалне и економске промене, инверсне миграције, прилагођавање.

О послератној колонизацији Војводине до сада је доста писано. Радови се односе како на општије, глобалне прегледе историчара и географа тако и на оне који се баве посебним социолошким и етнолошким проблемима насталим после пресељења у нову средину (адаптација, етнички мешовити бракови, интеграција итд.).¹ У периоду од децембра 1945. до средине 1947.

¹ В. нпр.: V. Stipetić, *Agrarna reform i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Zagreb 1954; Н. Гађешић, *Аграрна реформа и колонизације у Југославији*, Нови Сад 1984; В. Ђурђић, *Географски распоред новоколонизованог становништва у Војводини*, Гласник Етнографског института 2-3, Београд 1953-4; М. Васовић, *Најновије насељавање Црногораца по неким бачким селима*, Нови Сад 1959; В. Букурџић, *Утицај географске средине на новонасељено становништво у Војводини*, Етнолошки преглед 4, Београд 1962; С. Живковић, *Облици адаптације и интеграције колониста у Војводини*, 36. МС за друштвене науке 52, Нови Сад 1966; Д. Косовић, *Промена у друштвеном животу колониста у Војводи*, Институт друштвених наука, Београд 1969; Билан Дабровић, *Писма аутора*, Београд 1990.

године, црногорски колонисти су насељени у једанаест бачких насеља. Ти насељеници чине 95% укупног броја колониста из Црне Горе насељених у Војводини.² Насеља са црногорским колонистима су: Ловћенац, Фекетић, Крушчић, Савино Село, Равно Село, Змајево, Бачко Добро Поље, Сивац, Црвенка, Врбас и Кула.

Може се говорити о извесном обрасцу миграције послератних насељеника. Колонизацијом је обухваћено махом сеоско становништво из сиромашних – пасивних крајева земље, које је активно учествовало у рату и у њему имало одређене заслуге. У економском домену, пресељењем у Војводину, дотадашње претежно екстензивно сточарство и ратарство замењено је земљорадњом и сточарством развијеног типа. Пресељење у Војводину је за већину насељеника представљало прелазак из заостале у напреднију средину, из раштрканих планинских села у уређена (ушпорена) војвођанска насеља. Климатски и општи еколошки услови такође су се битно разликовали. Најзад, пресељењем у Војводину, црногорски колонисти су сменили немачко становништво које је после рата протерано из Југославије. Такав модел миграције сучељава неколико контрастних елемената: заостала сеоска средина замењена је напреднијом средином, екстензивно привређивање развијеним, брдско–планински предео заменила је равница, а у социјалном и етничком смислу активни учесници у народно-ослободилачкој борби, чланови њихових породица и жртве фашистичког терора заменили су немачку популацију бачких села.

Закон о аграрној реформи и колонизацији донесен је 23. августа 1945. године, посел чега су започеле убрзане припреме за насељавање. На основу чл. 16. Закона, првенство у додељивању земље имали су земљорадници без земље или са недовољно земље, а који су били борци партизанских одреда, затим инвалиди из прошлог ратова, породице и сирочад изгинулих бораца, као и жртве фашистичких терора.³

Уредбом о спровођењу насељавања бораца од 8. септембра 1945. регулисана је и величина поседа. Тако се свакој породици додељује 8 кј обрадиве земље, са зградом за становање и помоћним пољопривредним зградама. Ако су породице биле бројније, почевши од петог члана надаље, додељивало се додатних 1/2 кј, али укупна површина није смела да износи више од 12 кј.⁴ Једним чланом Уредбе о насељавању предвиђано је да од дана укњижбе права на својину, па за следећих 20 година, насељеник не може ту земљу разделити, продати у закуп, заложити или даровати.⁵ Такође, у периоду од 20 година, насељеник се није смео са земље одселити, али се од тог члана Уредбе прилично одступало, јер су колонисти чак и по неколико пута напуштали добијена имања у Бачкој па се опет на њих враћали.

² Н. Гаћеша, *op. cit.*, 1984, 321.

³ *Ibid.* 113.

⁴ *Ibid.* 114.

⁵ *Ibid.* 115.

Црногорски колонисти су насељени у централним деловима Бачке, и то у некадашњим срезovima: новосадском, бачкотополском, кулском и сомборском. Беле су одређене насељеничке квоте за сваки црногорски срез, али су се оне мењале током насељавања.

Да би се добило одобрење за насељавање у Војводини, свако је морао да напише молбу, наведе заслуге из рата и број чланова породице. Колонизација је добијана на једног члана породице, али ако је заједно живело неколико сродничких породица (кућне задруге), право да се колонизује са породицом добијао је старешина сваке. Да би се избегле накнадне малверзације, свако је у молби морао да наведе колико чланова породице ће се преселити, а колико остати у завичају. Број приспелих молби показао је велику заинтересованост људи да се селе. Колонизација је била добровољна, али је постојала и агитација како би се људи упознали са приликама које их очекују. Они су имали неке представе о крају у који иду, али је то било магловито, нека далека туђина. Разлози да се ипак отисну са своје земље могу се свести на два основна: глад и немаштину. Области из којих су црногорски колонисти насељавани претрпеле су велике материјалне штете и људске губитке током рата.⁶

Пошто су током октобра 1945. донесена решења о колонизацији, приступило се организацији пресељења. Са транспортовањем људи се журило и због наступајуће зиме. Упоредо са организовањем транспорта људи из Црне Горе, специјалне комисије су биле послате у будућа насељеничка места у Бачкој (још током септембра 1945) како би припремили терен за долазак колониста. У тим насељима је било око 10.000 напуштених немачких кућа.⁷ Услови за рад комисија били су неповољни. Било је и доста притужби на рад тих комисија које су додељивале куће. Било је примера злоупотребе положаја чланова комисије, који су се слободом у раду користили ради личних интереса и користи.

Министар за колонизацију Сретен Вукосављевић упутио је телеграм предсенику федералне Црне Горе 29. августа 1945. године, у коме, поред осталог, наглашава да се води рачуна о томе да породице из истог рејона у Црној Гори буду насељене у истом месту у Војводини: „...колонисти, дакле, треба да буду из истог краја, из једног или више сродних или блиских племена”.⁸ Таквим поступком требало је олакшати сналажење и адаптацију новим условима, као и очувати наслеђену племенску повезаност и омогућити племенску помоћ и солидарност.

Пресељење првих група колониста било је дуго и мукотрпно: временске прилике су биле лоше, пруге неоспособљене, па су се дуго задржавали на прихватним станицама. Путовало се и по седамнаест дана.

⁶ О материјалним губицима у старом завичају в.: Р. Г у б е р н и ћ, *Сеобе са Горњег Лима, Ибра и Таре*, Иванград 1976, 73

⁷ Н. Г а ћ е ш а, *op. cit.* 1984, 318

⁸ Н. Г а ћ е ш а, *Улога С. Вукосављевића у провођењу колонизације Војводине после II светског рата*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријеполје 1976, 38–39.

Према једном прегледу пресељених црногорских колониста за период од 1945. до 1947, а који је потписао Душан Бећировић, у том раздобљу је пресељено из Црне Горе у Војводину 5.326 породица са 25.738 чланова, а појединачно, тј. неорганизовано, још 64 породице са 256 лица.⁹ Подаци о укупно пресељеним црногорским породицама доста су противречни, али се као вероватан може узети податак о приближно 6.000 породица са око 30.000 чланова, које су досељене из Црне Горе у Војводину. До размимотилажења у подацима о броју пресељених породица вероватно долази услед непотпуних евиденцијских листи, нарочито о повратницима, јер је враћање у завичај отпочело одмах по досељавању. У неким местима оно је чак било масовно (нпр. у Секићу, будућем Ловћенцу), а у другима је било мањег обима.

Осим насеља из Црне Горе, у Бачку се доселио и један број Црногораца са Косова и Метохије, међуратних колониста којима је после рата посебним законом било онемогућено да се врате на своја имања, па су се, појединачно или у групама, насељавали и у бачким опустелим насељима.¹⁰

Прихватање првих транспорта колониста из Црне Горе већ су претходно организовали чланови комисија по местима. С обзиром на то да су прве групе колониста почеле да пристижу у Бачку у позну јесен и зиму 1945/46, било је важно брзо и ефикасно обезбедити смештај и исхрану колониста.

Било је доста притужби на рад комисија које су додељивале куће. Изгледа да је највећи сукоб избио у Пашићеву (касније Змајеву). Колонисти овог места су упутили свој допис Министарству колонизације, у коме се жале на рад комисије, чији су се чланови приликом додељивања кућа руководили личним интересима – за себе узимали најбоље куће, а другима додељивали по сродству и познанству. Пожалили су се и на веома слабу исхрану, а такође и на однос мештана према колонистима. Сукоб је настао услед тога што су се неки мештани овог села, после одласка Немаца, уселили у празне куће и одбили да се иселе кад су колонисти, са решењима на те куће, пристигли у насеље.¹¹

Један од првих званичних извештаја о стању на терену – у селима са црногорским колонистима, датира од 29. децембра 1945. Чланови комисије су шест дана обилазили колонистичка села. У извештају су истакли неопходност решавања проблема исхране, јер прописане количине намирница нису обезбеђиване. Дотакли су и питање школовања: сматрали су да је погрешно схватање да ће прекомерно школовање одвојити Црногорце од земље и створити од њих интелектуални пролетаријат, који се неће посветити пољопривреди. Истакли су и лош рад здравствених служби. Како

⁹ Извор: Архив Југославије фонд 97/13/84.

¹⁰ Ови насељеници су долазили стихијски или су, као и сви остали колонисти писали молбе Министарству колонизације. Сабирно место за црногорске међуратне колонисте са Косова био је Сивац. Одатле су распоређивани по насељима тако што се водило рачуна из ког матичног црногорског среза потичу. У новије време покренута је иницијатива да се укине посебан закон којим је овим људима забрањен повратак на Косово.

¹¹ Извор: Архив Југославије, фонд 97/11/71

наводе, органи здравства још увек свој рад посматрају кроз могућност личног материјалног богаћења. Уочили су да се нередовно или никако не одржавају предвиђени курсеви из хигијене, описмењавања итд. Комисија је такође утврдила да колонисти немају хране и огрева, да су изложени црној берзи и непријатељској пропаганди. У време обиласка терена усталици су изразили јаз између мештана и досељеника. Како су у извештају навели, мештани према досељеницима показују реакционарни однос, па се стога препоручује интензиван рад са омладином и женама.¹²

Утисци казивача, забележени на терену у току спровођења истраживања (1987–1989), сведоче о мукотрпном путу који су колонисти морали да прођу да би се уклопили у нове услове живота: „Добити колонизацију није била никаква награда. Ишло се на то да ће борацке породице одржати заједницу и социјализам. Друштво је веровало у нас. Добили смо најминималније да можемо да стварамо живот.”¹³

Проблеми са којима су се колонисти суочавали били су велики. Неки од њих би дошли у Бачку, видели кућу и имање које им је додељено, па би се одмах, незадовољни, враћали у завичај. Други су, иако је било одређено да се населе организовано, остајали на својој земљи и нису ни кретали у сеобу, а трећи су се делили: неколико чланова породице би кретало у Војводину, да виде кућу и имање и организују живот, а да тек потом пребаце и преостале чланове породице. Услед тога су се јавиле и многе малверзације са подвајањем породица, одуговлачило се са пресељењем у намери да се задрже и имања у завичају и она у Војводини.

Колонизација је сматрана врстом награде и обавезом испуњења задатка које је друштво (тј. нова власт) поставило. Стога се на оне који су одустајали од колонизације није благонаклоно гледало. Повратници су морали да дају изјаве о томе зашто се враћају, а такође да изјаве да се одричу имања. Као главни узрок одустајања од насељавања, многи су наводили здравствене сметње и немогућност прилагођавања клими.¹⁴ Према Гаћеши, током 1946. године, вратило се 538 црногорских породица из Бачке у стари завичај.¹⁵

Колонизација се одвијала непосредно по завршетку рата, и она се није могла одлагати. Припреме су вршене убрзано, па често организацијски послови разних комисија по насељима нису били привредени крају. Требало је тако рећи одједном извршити смену великог броја људи у Војводини. У време кад су колонисти стигли у своја бачка насеља, немачко становништво се још увек налазило у логорима у самим насељима. Требало је организовати функционисање логора, обезбедити придошле колонисте кућама, покућством и успоставити међусобне односе између мештана и досељеника. Присуство немачког живља је вероватно узнемирујуће деловало на људе који су тек изашли из рата са великим личним губицима. Да

¹² Исти извор: 97/5/43

¹³ Став колонисткиње Милуше Ђукановић, Лосњемци

¹⁴ Извор: Архив Југославије фонд 97/5/26.

¹⁵ Н. Гаћеша, *оп. cit.* 1984, 342, 343

би се све то ускладило, било је потребно да протекне извесно време. У привим годинама супротности су јаче долазиле до изражаја.

Колонизација је имала свој социјални смисао јер је њом обезбеђен опстанак људи из сиромашних крајева земље. Она је такође имала и шири друштвени значај: довођење заслужних бораца, као носилаца нових друштвених идеја, требало је да успостави и одржи функционисање живота у Војводини, области са поремећеним социјалним и међуетничким односима.

Edit Petrović

SETTLING OF MONTENEGRO COLONISTS IN BAČKA

After the World War II Montenegro colonists were by plan settled in 11 places in Bačka. This migration has considerably affected the ethnic, social and economic basis of life in Vojvodina settlements. Montenegro colonists from poor areas, destroyed by the war, came to Bačka to replace the expelled German population. In geographical perspective, mountainous areas of the colonists' homeland was replaced by the Vojvodina plain. In economic perspective, by and large extensive cattle raising and farming were replaced by developed agriculture. Due to illadaptation there were cases of inverse migrations. Reconciliation of all the contrasting elements during the last 45 years has been long and painstaking.

Иштван Шилинг
Историјски архив Сомбор

МИГРАЦИЈА КУПУСИНАЦА ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

АПСТРАКТ: истраживањима миграције становника Купусине настоји се допринети што бољем упознавању живота становника оних бачких села који су, у недостатку обрадиве земље, морали напустити своје родно место. Рад употпуњава слику о економским приликама у Бачкој почетком XX века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: село, наталитет, земља, миграција, Дунав, мочваре, локалитети, повртарство, Бачка, етничке карактеристике, економија.

Почетком XVIII века јужни крајеви тадашње Мађарске били су скоро сасвим опустошени. На територијама ослобођеним од Турака потпоно су се изгубили чак и остаци некадашњег живота. Такви предели нису имали велики значај ни владару ни владајућој класи, а нису се исплатили ни велики војни издаци за њихово ослобађање. Зато ће у том периоду започети насељавање те веома велике територије, што ће изазвати највеће миграционе токове у нашим крајевима за прошла три века, и по чему се могу препознати и данашње етничке и економске карактеристике јужног дела Панонске низије. Та разноликост ће се само употпуњавати после првог и другог светског рата.

У новонасељена места у Бачкој убраја се и Купусина, некадашње село Хетеш, или Нађ и Киш Хетеш, које је у средњем веку било власништво час опатица из Будима, час палатина Гараија, затим мачванских банова, а касније имућне породице Цобор. По документу о поновном насељавању Купусине од 14. маја 1951. године, зна се да је у месту колонизовано 150 породица, које су по националности биле мађарске и словачке, а по вероисповести римокатоличке.

Значи, у Купусину је стигло 150 породица, али не и толико душа. Она је тада имала од 600 до 1000 становника. Тачне податке о овом броју немамо, али да су новодошли житељи прихватили овдашње прилике потврђују и бројке које прате раст становништва од почетка XIX века.

Купусина је године 1800. имала 1638 становника, а то је већ двоструко више од почетне 1751. године, а 1836. је бројла 2.145 душа, што значи три пута више за свега 85 година. Од те године може се већ веома прецизно пратити раст броја житеља села. Године 1838. овде је живело 2.235 људи, значи наталитет је 4,2%; 1840. било је 2.456 душа, што говори о наталитету од непуних 10% за само две године. Број становника ни тада није достигао цифру од 3.000, која је вероватно горња граница за величину места, нарочито атара, кад је реч о могућности опскрбљивања свих становника. Следећи податак из 1844. говори о опадању до тада растуће скале наталитета, пошто је те године село имало 2.523 становника, за само 2,7% више него четири године раније. При том се не сме изгубити из вида страшна епидемија колере која је средином прошлог века харала по целој Бачкој, а резултирала баш таквим последицама. Податак из 1848. године потврђује да је прираштај још увек слабији, јер тада у Купусини станује 2.628 људи, а стопа наталитета је 4,16%. Следећих година, које означавају мађарску револуцију и њен слом, нема никаквих података, већ се они јављају тек после Аустро-угарске нагодбе, када је 1869. у Купусини било 3.188 становника, а стопа раста за 20 година веома висока и износи више од 21%. И ту учавамо тако велики број житеља, који је за мали атар села готово максималан, јер је обрадива земљишна површина којом је село располагало била подоста ограничена. Са североистока је атар града Сомбора; са истока пустара Буковац, такође власништво суседног града; са југозапада је град Апатин са богатим немачким велепоседницима и велетрговцима, а са запада је река Дунав чинила непремостиву границу ширењу, тј. проналажењу нових обрадивих површина, а тиме и нових могућности за рад и живот. Становници села бавили су се искључиво земљорадњом. Купусинци су у сомборском атару понекад и могли купити по коју парцелу, о чему сведочи и данашњи локалитет Сомборске земље, који означава део атара где су власници Купусинци, а земљиште катастарски припада Сомбору. Према Апатину не да није постојала таква могућност, већ су богати Апатинци куповали земљишта у близини својихседа у купусиначком атару. Од мештана Бачког Моноштора, на северу, понекад је по који Купусинац и успео да купи јутро-два, али су их убрзо спречиле две веома имућне сомборске породице Фалционе и Вамошер, које су тада биле у успону.

Народ Купусине је до тада живео у такозаним породичним задругама. Тај начин привређивања био је у распадању крајем прошлог века, а за нове породице је остајало све мање обрадивог земљишта,седа и кућа. Такав прираштај ће довести до појаве миграције из Купусине.

Први записи о одласку на рад из села сачувани су у књизи записника Општинског школског одбора вођеног од 1877. до 1909. На седници помемнутог тела од 4. маја 1884. године речено је да се деци дозвољава одсуство-

вање са наставе ако са родитељима одлазе на 10 до 15 дана на рад преко Дунава, а 14. марта 1886. се констатује да ученици који од пролећа до јесени са породицом одлазе на рад преко Дунава неће бити евидентирани као неоправдано одсутни. То је први писани споменик о миграцији Купусинаца, који се налази у жупном уреду у Купусини, пошто Историјски архив у Сомбору чува писану грађу Општине Купусина тек од 1888. године.

Место где одлазе Купусинци означава се само појмом – преко Дунава – што значи да део становништва које није имало довољно земље или могућности за рад није ишло далеко од свог села. Оно је прешло само оближњу реку, уз коју се на десној обали простирало велико имање надвојводе Хабсбурга, са великим површинама необрађене земље због недостатка радне снаге. Појам преко Дунава означава за Купусинце, чак и до данас, доста дуг појас уз десну обалу реке, од Мохачког острва до Бачке Паланке и Осијека.

Године 1890. Купусина је имала већ 3.444 становника, а земљишта је било 5.972 јутра, од чега: општинског 227, необрадивог 155, Друштво за одводњавање из Апатина је било власник 338, а краљевска комора 1.460 јутара. По глави становника значи, остаје тек јутро и по земље. Уз то треба имати на уму да су апатинске породице Абрахам и Шпицер имале у купусинском атару нешто веће поседе.¹ Општински бележник је и јавио среском начелнику у Апатину да житељи села имају само ситне поседе². Појам ситни посед, међутим, веома је широког значаја, а овде су се убрајали и власници са 30 до 50 јутара, каквих је у Купусини било почетком нашег века око 30. Из тога произлази да је за већину становништва остало још мање земље.

Шаму Боровски је у својој великој монографији о Бач–Бодрошкој жупанији написао: „У Славонију се зато сели земљорадник са малим поседом, пошто тамо, за вредност овде продатих 5-10 јутара земље може купити петоструко или десетоструко више. Највише се одлази из новосадског и апатинског среза“³. А зна се да су из апатинског среза понајвише одлазили Купусинци, јер је село 1900. године бројало само 3.202 становника. За 10 година тај број је опао за 7,55%, мада је наталитет у то време још био веома висок, а расељавање још израженије. Последњи податак од пре првог светског рата је из 1913. године, када је у Купусини живело 3.205 људи, значи за 13 година пораст чине три човека, тј. исељавање је настављено веома интензивно. Тема нашег рада је миграција Купусинаца само на почетку XX века, али према подацима из каснијих година можемо закључити да је та миграција била заступљена у селу и за време Краљевине Југославије.

Такозвани Американци, заправо овдашњи житељи који су тражили егзистенцијални спас у Америци, појавили су се и у Купусини почетком

¹ Историјски архив Сомбор, фонд: Општина Купусина 1888–1913, бр. 1606/1912.

² Ibidem, бр. 16802/1904 алисп.

³ Bács-Bodrog vármegye, szerk. Borovszky Samu, Budapest, без год. II, 392. п.

XX века, када је из села у „обећану земљу” преко океана, од 1893. до 1918. године, отишло 14 лица⁴; од њих се троје вратило и један је целог свог живота носио надимак Доларош. Из Америке је 1910. стигао у село новац у вредности од 2.540 круна⁵.

За нас су занимљивији захтеви за уплату пореза, војног доприноса, молбе за издавање уверења из матичног уреда и објаве венчања из тог времена, на којима су наведена и места боравка некадашњих Купусинаца.

Молба за објаву могућности закупа земљишта на поседу Надвојводске шумске управе Карапанча стигла је из Сантова (Hercegszántó) у Купусину 1907. године⁶, којом се мештани обавештају о давању земљишта од три јутра у закуп на три године на пустари Буцак. Та пустара је припадала општини Драз у источној Хрватској. По документима сачуваним у Историјском архиву у Сомбору, у поменутом периоду на пустари Карапанча живело је 35 породица пореклом из Купусине (међу којима су породице по презимену Попе, Јанович, Казимић, Гужвањ, Габор, Бажантик, Балог, Бујак, Барталош и Нович; поред имена Ђерђа Балога стоји напомена из 1913. да се одселио на имање Палај пуста, власништво грофа Морица Бењовског).

На некадашњем острву у Дунаву званом Кенђија, које је припадало општини Батина, али са леве стране Дунава (услед промене корита реке) у близини Бездана, живеле су 23 породице из Купусине према бирачким списковима општине Купусина из 1905, 1908. и 1911. године (то су породице Попе, Славик, Бујак, Марашек, Шиплика, Киш, Мершер, Гужвањ, Боча, Чизмадиа, Шод и друге).

Локалитет преко Дунава, рекли смо, широког је значења, али се у Купусини углавном односи на пустару Кешкењ ерде (Keskényerdő), која је припадала општини Луг (Laskó). У документима налазимо имена 66 лица, тј. породице 66 особа; тако је та пустара највеће миграционо место Купусинаца, где су они изнајмљивали земљу од надвојводске управе, а живели у кућицама од трске или прућа. По казивању Иштвана Петера, данашњег житеља Купусине, старог 82 године, то су биле групе кућа по локалитетима: Кешкењ ерде (Keskényerdő), Обала Еблења (Oblény-part), Обала Чарне (Csarna-part), Тиквеш (Tökös) и Бокрошат (Bokrosát, тј. Златна греда). Он каже: „Одлазили смо преко Дунава пошто овде нисмо имали земље, нити смо могли од кога изнајмити. Било је ту и великих пашњака, али Купусинци нису давали у закуп своју земљу, већ су је само обрађивали наполичари. Ишли смо трбухом за крухом. Тамо си могао изнајмити земљу кол’ко хоћеш. После смо је и ми обрађивали као наполичари. На нашој половини смо садили поврће, а на половини имања сејали кукуруз. Враћали смо се у село за сваки празник а момци су се враћали и на игранке. Покушавали су се оженити девојкама из родног села.” (На разним местима пустаре Кешкењ ерде живеле су породице Анитич, Барталош, Балог, Дубац, Форгач, Габор,

⁴ Евиденција о испорученим путним исправама општине Купусина, Историјски архив Сомбор, фонд: Општина Купусина 1888–1918.

⁵ Ibidem, бр. 170/1911.

⁶ Ibidem, бр. 1737/1907.

Градичка, Клајо, Скленар, Ходовањ, Штефановски, Ердељи, Шулиц, Јанович, Бажантик, Колесар, Молнар, Јаноши, Печи, Хорват, Полак, Сурап, Ујлакош, Хајик, Веселић, Ладањи и Марош.)

Купусинци су живели и на пустари Лудаш (општина Беље) и пустари Тиквеш (општина Вардарац у то време), само у мањем броју. У том троуглу између Драве и Дунава било је Купусинаца у Копачеву) на пустари Дебрина (општина Драз), на пустари Мањорош (општина Змајевац) и на салашима у атару Змајевца.

Велико земљиште, звано Кучка, налази се поред купусинског атара, са ове стране Дунава. Оно такође припада Змајевцу, селу преко Дунава, али су ту власници земље углавном Купусинци и Апатинци. На том веома плодном тлу многи мештани су подигли и куће и живели стално ван села, а било их је веште од 60 породица. Ипак су сматрани правим Купусинцима, јер их река није делила од села и за своје потребе често су навраћали у село, а мештани су крај њихових имали своје поседе, па су се чешће виђали. Значи, Кучка је сматрана делом атара Купусине и одлазак становника на ту територију није третиран као исељавање.

Са леве, наше стране Дунава, најсевернија миграциона тачка Купусинаца је Сантово, где и данас живе потомци некадашњих породица из тог села (Молнар, Подолски). На пустари Буцак, недалеко од Сантова, власништву општине Бачки Брег, живеле су две породице (Давидович, Хорват).

Бездан је такође интересант за посматрање миграције Купусинаца. У самоме месту живела је само једна породица (Марашек), али на Безданском острву, недалеко од већ поменуте пустаре Кенђија, Купусинаца има и данас, а то су потомци некадашњих исељеничких породица (Пилин, Сурап, Молнар, Киш, Сарваш, Ујлакош, Кајари, Скленар, Нович, Сламечка, Дубац, Марош, Шиплика, Шулиц и Пап).

У безданском атару, крај поточића Кићош, такође наилазимо на купусиначке породице (Фридрих, Молнар, Петер и Киш).

И у јужном делу атара Бачког Моноштора имали су своје земљиште мештани Купусине (Балог, Винко, Геркут, Лукашевич и Мак).

Купусинци нису одлазили у Сомбор, нарочито не Купусинке, што је био обичај девојака из оближњих села Дорослова и Богојева. Купусиначке породице нису могле наћи посао у граду нити изнајмити земљу у атару.

Становници Пригревице су били Немци. И мада су Купусинци од њих много научили и не њиховој пијаци своје производе добро продавали, у том селу их ипак није било, осим једног слуге (Пал Петер).

Апатин је насеље слично Пригревици, само доста веће, чак седиште среза. У том граду је живела само једна купусинска породица (Бетваи), која се никада није вратила у Купусину, а у атару града било је неколико бироша и слугу на великим имањима.

Југозападно од Апатина према селу Сонта простире се велика површина звана Кандлија – Kandlee, која је, по Боровском, била шумовита и мочварна земља. Око ње су често вођени спорови између Апатина и Сонте. Она је, иначе, била непогодна за Апатинце, који су производили углавном

житарице. Али тло са пуно влаге било је веома погодно за производњу парадајза, паприке, зеља и другог поврћа. Зато су се Купусинци и нашли на тој територији, нарочито у време после првог светског рата, мада су и раније изнајмљивали овде земљу (породице Подолски, Балић и Марош).

Идући даље, током Дунава низводно, наилазимо на село Свилојево, које је насељено тек 1900. године. У то место су колонизовани, поред земљорадника из нешто удаљенијих места Бачке, као што су Темерин, Мол, Бечеј, и Купусинци, и то 12 породица, који су за 1000 круна добили готову кућу и 20 јутара земље. Са тим местом и са потомцима тадашњих исељеника (по презимену Асталаш, Доморад, Фридрик, Хајик, Гужвањ, Печи, Балог, Бујак, Форгач, Ердеш и Кристиан) Купусинци су и данас у веома присној вези, толико да би се могао написати рад на тему миграција Свилојевчана у Купусину.

Територија општине Сонта обухватила је и велики рит крај Дунава, поред већ поменуте Кандлије, и са сличном земљом. То се зове Сонћански рит, где су Купусинци нашли погодан слободан терен за производњу својих специфичних производа, чиме су опскрбљивали пијаце оближњих бачких и славонских градова и већих села. Ту су касније могли куповати земљиште, а неки су остали заувек у Сонти (почетком нашег века тамо су живеле породице Чизмадиа, Казимић, Печи и Такач).

Још увек пратећи ток Дунава, и увек у његовој близини, где су остали ратари одбили обрађивање мочварног тла, наилазимо на Купусинце у општини Плавна и општини Вајска. Године 1913. су на тој територији (реч је о Плавни) искрчили шуму и давали у најам 740 јутара земље. Та локација, по Иштвану Ивањију, називала се Баркаш, раније Бућковац. На њој су сиромашни али вредни Купусинци поново морали да уложе мукотрпан рад за вађење заосталог корења и поново израслог жбуња како би земљу оспособили за повртарство. Неки од тадашњих дошљака и данас живе у риту званом Баркаш (где су се домогли земље породице Гужвањ, Ердели и Балог), а после првог и за време другог светског рата и многи други. У својој књизи *У борби за земљом*⁷ др Арпад Лебл пише да су мађарске власти колонизовале на територију општине Плавна 200 закупника, Мађара из Купусине, што чини 9% тадашњег становништва. И то нам сведочи о значају овог места за Купусинце који се нису домогли земље ни после првог светског рата, јер она није била дељена староседелачким беземљашима.

У атару места Вајска, после одводњавања које је започето 1887. године, острво Жива је постало обрадиво, где су се убрзо појавили они Купусинци који су у свом месту остали без хлеба. Они су своју робу продавали углавном на пијацама и вацарима у Вуковару и Борову, које се налазе преко Дунава баш наспрам некадашњег острва Жива. У зору се чамцима прелазило Дунав и одлазило на вацаре (породице Кузманић, Тадиан, Чало, Карличек, Бујак, Ујлакош и Хорват, а касније и многе друге).

⁷ L ő b l Á r p á d, *Harcban a földért*, Budapest 1977.

Купусинци нису пошли далеко од Дунава. Тек понекад наилазимо на купусиначка имена у Бачкој Тополи, Кишкундорожми или Кишујсалашу. Такође их је мање у Славонији: Осијеку, Винковцима, Врпољу, Церни, Врановцима, Чаковцима, Свилају, Пишкоревцима, Корођу и Јанковцима. Више их је било у близини Доњег Михаљца.

У некадашњој барањској жупанији нашли су се на разним пустарама у близини Драве, али не у тако великом броју као на претходно описаним местима. У те крајеве, у околини градића Шиклош (Мађарска), између 1919. и 1921, пре потписивања Версајског мира, отишло је из Купусине око 200 особа, које су после одређивања граница између Југославије и Мађарске остале на новом поседу, што је значило и у суседној држави. Њихова веза са родном Купусином, међутим није прекинута ни до данас. Они живе сличним животом као и данашњи Купусинци. Своје старе обичаје, језик и радне навике нису променили. Надалеко су познати по томе. Али су тако за Купусину многе породице изгубљене.

Купусина, село вредних и марљивих повртара, данас броји око 2.500 становника. Значи, опет би било земље за оне који су се некад отиснули у околину и бели свет или за оне који би се прихватили посла у познатом купусинском атару.

Ištvan Šiling

MIGRATION OF KUPUSINA VILLAGE INHABITANTS AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

At the beginning of this century the population of the village Kupusina in Bačka, far celebrated by its vegetable products, increased so much that many inhabitants were forced to leave their native country and look elsewhere for a free cultivation land. They have found what they needed in swampy areas in Bačka and Baranja, by the Danube. It was not possible to grow grains there – the most famous product of the Bačka plain – but only vegetables.

On the basis of data found in the Historical Archive in Sombor, the author explains the reasons for this migration and describes all the localities where inhabitants of Kupusina have found themselves in the battle for land, bread and life.

СУБОТИЦА И ОКОЛИНА

ПРЕГЛЕДНИ РАД
примљен 20. X 1990.

Бранко Ђупурдија
Филозофски факултет, Београд

МОГУЋНОСТ ЕТНОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА СУБОТИЦЕ И ОКОЛИНЕ

АПСТРАКТ: Суботица и њена шира околина (суботичка општина) имају дугу и богату традицију. То даје могућност за многобројна етнологска проучавања. У раду се указује на неке од тих могућности, без претензија да се наведу све. У наредним истраживањима, у колико до њих дође, хронолошки (не вредносни) примат треба дати темама чије истраживање захтева рад са старијим саговорницима (жетвене свечаности, наивно сликарство, салашке школе, адаптација колониста после првог и другог светског рата).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Монографија, етногенеза, колонизација, друштвени живот, мешовити бракови, адаптација, суицид, фолклор, духовна култура, жетвене свечаности, материјална култура, систем насеља (град, село, салашка улица, салаш, мајур, пољопривредни комбинат, салашка школа) и наивна уметност.

Постоји више општих и посебних разлога да се приступи системском и систематском етнологском проучавању Суботице и њене околине. Без намере да их наводим све, поменућу два општа и неколико посебних разлога. Један од општих разлога је што Суботица и њено залеђе, као уосталом и сви наши градови и њихове околине, треба да буду подробно проучени. Други општи мотив за проучавање Суботице и њене околине је чињеница да у српској етнологији, а можда и шире, још увек нема модерне предеоне вишетематске, комплексне етнологске монографије, добијене на

основу јединствено проведеног методолошког поступка, поготову таквог који истовремено садржи елементе историјског и структурално-функционалног приступа. Један од узрока за такво стање је сигурно и у томе што писање виштематских, целовитих предеоних монографија захтева комплексна знања. Проблем је у томе што таква знања појединац тешко може да има. Решење је, дакле, у тимском раду заснованом на јединственим теоријско-методолошким основама. Ако ништа друго, ово сазнање може да буде добар изазов за нашу етнологију.¹

Из малопређашњег сазнања не би требало извести закључак да су у етнологији вредна пажње само она предеона истраживања која имају виштематски, комплексни монографски карактер. Свака појединачна тема, посебно ако представља специфичност у култури датог краја, треба да буде вредна пажње истраживача. Оне чине посебне разлоге или мотиве за етнoлошка истраживања одређене регије. Таквих тема, чија истраживања могу да кулминирају једнотематским монографијама, на подручју Суботице и њене околине има више. Зато постоји не само могућност него и потреба за етнoлошким проучавањем суботичке регије. Последњих петнаестак година настојао сам да пружим допринос етнoлошком истраживању суботичког краја. Као резултат тога настале су две студије. Једна је *Суботица и околина*. Она је, у ствари, увод у етнoлошка истраживања Суботице и околине, с акцентом на салаше, мајуре и пољопривредне комбинате.² Друга студија је *Стамбена архитектура суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината*. Она произлази из прве и са стамбено-архитектонског аспекта разрађује њену главну тему – салаше, мајуре и пољопривредне комбинате, с циљем да пружи емпиријску основу формирању властитог погледа на панонску кућу и традиционално панонско градитељство уопште. У овом случају је, дакле, реч о једнотематској предеоној монографији.³

¹ Неке етнологији сродне дисциплине, на пример социологија, већ имају таква решења. Видети, на пример: *Друштвени слојеви и друштвена свест*, Центар за социолошка истраживања Института друштвених наука, Београд 1977; *Друштвене nejednakosti*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд 1987. Пре годину-две у Етнографском институту САНУ у Београду одржан је научни скуп о монографијама. Могуће је да ће резултати тог скупа, ако буду објављени, допринети бржем решавању поменутог проблема.

² Видети: Б. Ћ у п у р д и ј а, *Суботица и околина* (Етнoлошка истраживања), Матица српска и Друштвена организација „Монографија“ Суботица, Нови Сад, 1987.

³ Б. Ћ у п у р д и ј а, *Стамбена архитектура суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината* (Панонска кућа), Етноантрополошки проблеми, Монографије, књ. 14, Одељење за етнологију Филозофског факултета у Београду, Београд 1990. У вези са мојим радом појавило се неколико пропуста у суботичким средствима информисања. Овом приликом ћу указати само на два. Прво, изложба *Типови суботичких салаша, радничких станова и хаштела*, чији сам аутор, није гостовала у Новом Саду, него је било планирано да тамо гостује. Она је била постављена у Ликовном сусрету у Суботици од 26. VII до 11. VIII 1986. године, Етнографском музеју у Београду од 27. IV до 1. VI 1987. године, и у оквиру секције „Етнологија и архитектура“ 12. интернационалног конгреса антрополошких и етнoлошких наука (ICAES) У Загребу од 24. до 31. VII 1988. године. (Упоредити: *Net Nap44, Subotica*, 1987. октобар 30, 55). Друго, слику *Стара школа* у Ђурђину израдила је Ката Рогоић а не Ана Милодановић, а слику *Дошли из вароши* Марија Ивковић Ивандекић а не Јозефа Скендеровић (Упоредити: *Subotičke novine*, XLIV/30, Subotica, 29. јул 1988, 11).

Кад је реч о Суботици и њеном залеђу, питање комплексне етнoлошке монографије или једнотематских монографија, у крајњој линији може да буде формално питање. Битно је да се остваре материјалне, кадровске и концептуалне претпоставке истраживања и да се она проводе. Зато ћу у овом пледоајеу за испитивање Суботице и њене околине усредсредити пажњу на неке проблеме које сам уочио у току досадашњих истраживања, а за које сматрам да заслужују да буду проучени. Немам намеру да наведем све непроучене феномене, не зато што то не бих желео, него зато што је то изузетно тешко, вероватно чак и немогуће, тим пре ако се има на уму дуготрајност живљења и велика етничка сложеност на садашњем простору суботичке општине. Зато не значи да су мање вредни или чак да нису пажње вредни они феномени који нису поменути.

Један пледоајеу за испитивање Суботице и њене околине, као што је овај, може да води рачуна о неколико културних сегмената: етногенетским питањима и етничком идентитету, друштвеном животу, фолклору, духовној култури, систему насеља, материјалној култури и наивној уметности.

Садашња етничка слика становништва суботичке општине настала је као резултат многих, дуготрајних и сложених историјских, друштвених и културних процеса и, у крајњој линији, као последица разних сеоба које су биле везане за ово подручје. Према подацима из 1981. године у 19 насеља суботичке општине, на територији од 1.007 км² живи 154.611 становника, од чега 100.516 у Суботици. Од укупног броја становника Мађара је 71.064 (45,96%), Хрвата 32.589 (21,08%), Буњеваца 8.895 (5,75%), Срба 20.674 (13,37%), Црногораца 1.462 (0,95%), Македонаца 579 (0,37%), Албанаца 227 (0,15%), Словенаца 217 (0,14%), Муслимана 213 (0,14%), Немаца 191 (0,12%), Рома 175 (0,11%), Словака 154 (0,10%), Русина, 125 (0,08%), Јевреја 85 (0,06%), Руса 73 (0,05%), Бугара 53 (0,03%), Румуна 43 (0,03%), Пољака 38 (0,02%), Чеха 34 (0,02%), Грка 19 (0,01%), Турака 13 (0,01%), Украјинаца 13 (0,01%), Аустријанаца 7 (0,01%), Влаха 7 (0,01%), Италијана 5 (0,00%), Југословена 16.738 (10,82%), регионално опредељених 131 (0,08%), није се изјаснило 75 (0,05%), није се определило 186 (0,12%), непознатих 149 (0,11%) и осталих 67 (0,04%).⁴ Свака од поменутих етничких скупина, посебно оне које су најмногљудније, треба да буде предмет проучавања. При том треба обратити пажњу не само на њихово досељавање у ове крајеве него и на особености националних култура, на етнички идентитет, као и на оно што је заједничко свим појединачним, националним културама, на оно што припада једној општини, панонској култури. Осим старих култура, српске, буњевачке (хрватске), мађарске, јеврејске и других, посебну пажњу привлачи чињеница да се више од 10% становништва изјаснило као Југословени. Она је прави изазов за нашу, српску и југословенску етнологију. Питање је од каквог је етничког супстрата формирана ова национална категорија и каква је њена култура. Онај ко се прихвати тог задатка обавиће пионирски посао у српској етнологији, која је иначе бременита пионирским

⁴ Е. Вукановић, *Суботика и њена околна*, Радови VАНУ, књ. I, Одељење друштвених наука и уметности, књ. 2, Нови Сад 1983, 85-86.

могућностима, било да оне леже у откривању и проучавању нових тема, или попуњавању старих тема новим теоријским и методолошким садржајима. Осим тога, скренућу пажњу још на један синдром етничких проблема који се могу испитивати. Реч је о насељу Бајмок, које је, после Суботинце највеће насеље на подручју суботичке општине, а према подацима из 1981. године има 9.586 становника.⁵ Ни једно насеље на подручју суботичке општине није имало тако живу омену становништва у XX веку као Бајмок. После првог светског рата на Рату (Ново Село), која је један део Бајмока, насељавају се колонисти, пре свега из Херцеговине и Црне Горе. Затим се, крајем другог светског рата, из Бајмока исељавају Немци, да би се, крајем 1945. и почетком 1946. године на њихова места доселило око 2.000 нових колониста, првенствено Срба из Дрежнице у Хрватској. Последњи талас у низу тих сеоба је исељавање Јевреја из Бајмока у новоформирану државу Израел. Данас у Бајмоку не живи ни један Јеврејин. За последњих четрдесетак година нестала је већина трагова њихове културе. Синагога и гробље су порушени. На месту синагоге, у улици ЈНА (Главна улица), остала је аутентична ограда, подигнута од цигала и металних шипки, и једна приземна дворишна зграда у којој се данас налази забавиште. Јеврејско гробље је било смештено поред фудбалског стадиона, између старог Кулић млина и Гушчијака (Сајмишта). Шездесетих година ти објекти су порушени, а на њиховом месту је изграђен спортски центар са базеном за купање, олимпијских размера. Јеврејске мошти су премештене у колективну гробницу једног од три бајмочка гробља, у Централно (заједничко, међународно) гробље. Слични процеси су се догађали и у другим насељима суботичког атара. Они су део структуралних промена у култури овог краја. Зато треба да буду подробно проучени, тим пре што о њима постоје прворазредни, архивски извори.

Готово су неисцрпне могућности испитивања друштвеног живота. Поменућу само две, можда најважније могућности. Једна је испитивање културе друштвених група, почев од брака и породице, преко социјалних слојева и класа, до насеља. Друга је проучавање друштвених односа, почев од начина производње, преко сродства и религије до политике, односно испитивање хијерархије друштвених односа и њихових функција, или друштвене структуре суботичке општине као микро-заједнице. За ову прилику бих, већ из наведених разлога, односно због сразмерно великог броја људи који су се национално изјаснили као Југословени, посебно апострофирао потребу за проучавањем мешовитих бракова и њихових култура, јер претпостављам да највећи број овако национално опредељених људи потиче из мешовитих бракова. У вези с тим посебно је питање шта се догађа са обичајима, да ли они нестају, одржавају се једни на рачун других, или се паралелно одржавају и једни и други? Питање је, такође, шта бива са обичајима када један или оба брачна друга припадају политичким партијама као што је, на пример, Савез комуниста Југославије? Значајни су и многи други проблеми у вези са тим, као на пример: који је матерњи језик деце

⁵ Исто, 18-19.

из мешовитих бракова и на ком језику се она школују? Очигледно је да би за испитивање ове проблематике требало разрадити посебан упитник у коме би била захваћена сва релевантна питања за њено целовито проучавање.

Кад је у питању друштвени живот у суботичкој регији, независно од поменутих феномена, још један, додуше немио, проблем заслужује да буде поменут. Реч је о бројним самоубиствима. То је важно питање не само са етнолошког, већ и са социолошког, социјално-антрополошког, културно-антрополошког и хуманог становишта. Сигурно је да би вишедисциплинарна истраживања дала најкомплексније резултате у проучавању те појаве. Она би најбоље, ако не и једино, могла да одвоје истину и мит везане за њу. Међутим, етнологија и сама може да понуди своје виђење и решавање тог проблема. Овог пута ћу указати само на један, чини ми се доста важан, аспект поменутог проблема. Наиме, при проучавању суботичког суицида треба обратити пажњу на етнички састав оних који подижу руку на себе. У том смислу је веома битан прилив новог, пре свега, српског и црногорског становништва у ове крајеве после првог и другог светског рата. Тако би колонисти досељени после првог светског рата у Бајмок, Жедник, Вишњевац, Бачко Душаново и Хајдуково, и колонисти досељени после другог светског рата у Бајмок могли да послуже као контролне групе у проучавању суицида. Другим речима, требало би упоредити резултате добијене испитивањем староседелачког, пре свега, мађарског, српског, буњевачког, јеврејског и другог становништва и резултате добијене испитивањем колониистичког живља, који већином припада српском и црногорском народу. Властита посматрања на терену упућују на претпоставку да су се неки колонисти уклопили у овај немили тренд, што би тек требало проверити, како проучавањем суицида у суботичком крају тако и у крајевима из којих су они насељени. Испитивање те проблематике захтева, поред осталог, прикупљање емпиријског материјала на терену путем темељно разрађеног упитника.

Једна од структуралних особености у друштвеном животу становништва суботичке регије је уклапање колониста у токове свакидашњег и културног живота. Протеклих непуних седам деценија за прве и четири и по деценије за друге колонисте су биле довољан период да се покаже шта је у њиховим културама остало исто, а шта се променило, у зависности од нових услова живота. Српска и југословенска етнологија су у том погледу учиниле веома мало, мада је поменути временски период не само довољан него и идеалан за проучавање промена које су се догодиле после колонизације. У том смислу покушају укратко на основу властитих посматрања и проучавања, да прикажем стање у друштвеном животу и култури најновијих бајмочких колониста, које познајем боље него остале колонисте. Од старих одлика овог становништва најбоље су се сачували: језик, исхрана, обављање послова мобом, обичаји животног циклуса (рођење, свадба, погреб), зимско прело, крсна слава, Божић и Ускрс. Ишчезли су или су на најбољем путу да ишчезну традиционалне игре и верски живот. Две старе игре, кукуњешће и коло (обично, лично, немо) постепено су нестале после колонизације. Данас се оне не практикују ни у старом крају, Партизанској Дрежници,

где их понајбоље знају старији људи, бивши свирачи и играчи. Верски живот у предратној Дрежници био је интегрална црта традиционалне културе њеног становништва. После другог светског рата он је замро у Партизанској Дрежници и у Бајмоку, пре свега из идеолошких разлога. Осим тога, он је замро и зато што је у Партизанској Дрежници црква оштећена у току рата, а у Бајмоку зато што српска црква не постоји. Припремни радови за обнову цркве у Партизанској Дрежници почели су у пролеће, а званичан почетак обнове и освећење постојећих зидина цркве су обављени 28. јула 1990. године. Појавили су се и неки нови моменти у култури дрежничких Срба у Бајмоку: прослава рођендана, испраћај регрута у војску и знатан проценат мешовитих бракова, више са Буњевцима, а у мањој мери са Мађарима, Немцима, Русинима и припадницима других етничких заједница. Приликом испитивања интеграције колониста у нове услове живота, посебно првих додира између српске и црногорске културе с једне стране и мађарске, буњевачке и јеврејске и других култура, с друге стране, треба се ослонити на старије саговорнике из обе групе, јер они сразмерно најбоље познају тај процес.

Бројне су могућности испитивања обредно-религијског живота становништва у суботичком крају. Једна од њих је испитивање обичаја животног циклуса појединца, почев од обичаја око рођења детета, прослава рођендана и имендана, испраћаја регрута у војску, преко свадбе до погребца. Већина тих обичаја има обележја етничке групе којој појединац припада. Посебно би било занимљиво да се испита испраћај регрута у Југословенску народну армију. У нашим условима постоје два начина испраћаја младића и девојака у војску. Један је индивидуални, приватни. Припрема га појединац који одлази у војску или његова породица, а коме, осим њих, обично присуствују рођаци, суседи и пријатељи. Други испраћај је јавни, званични. Припремају га војни одсеци или неке друге службе месних заједница или општина из којих појединци одлазе у војску. Ти испраћаји су групни јер у њима учествују сви војни обвезници заједно, понекад уз присуство чланова уже породице, родбине или пријатеља. Први начин испраћаја у војску је, поред осталог, важан и зато што може да послужи као показатељ како појединац и етничка окултина из које он потиче прихватају ову обавезу и како су, у крајњој линији, интегрисани у токове друштвеног, војно-административног и државног живота. Зато би било занимљиво да се тај обичај испита у сложеној, вишеструкој средини каква је Суботица и њена околина.

Једна могућност испитивања обредно-религијског живота је проучавање сталних, годишњих обичаја. На подручју суботичке општине живе припадници четири крупније вере и више секти. Најбројнији су припадници католичке, православне, муслиманске и јудаистичке вере. Свака од њих има свој програм и календар деловања, као и обичаје везане за њега. Сви они треба да буду посебно и подробно проучени. Свакако да ништа не би тако снажно избацило у први план специфичности и разлике у националним културама као што би то учинило проучавање сталних годишњих обичаја.

Посебна могућност проучавања обредно-религијског живота лежи у испитивању пригодних обичаја, односно обичаја који се обављају уз пољопривредне радове. У том смислу се могу реконструисати сви радни процеси у пољопривреди и обичаји који их прате. Најпознатији су обичаји уз жетву, вршидбу и бербу грожђа, такозвани бербански дани и други. Жетвени обичаји су у толико познати да су постали један од синонима за суботичку културу. Њима сам се у неколико наврата, са различитих аспеката, фрагментарно бавио. С обзиром на дуго трајање, велику животност, сложеност и значај овог феномена за суботичку културу, покушаћу овом приликом да укажем на један могући приступ проучавању жетвених свечаности као тоталитета. У том смислу треба урадити следеће. Прво, треба проучити етничке димензије жетвених свечаности. Прелиминарна истраживања показују да Срби староседеоци на Келебији, Буњевци у Суботици и околини и Мађари у Чангавиру имају традиционалне жетвене обичаје. Посебно је питање како је тај обичај упражњаван код Јевреја, који су били власници више велепоседа у околини Суботице. Код Срба се за њега користи израз "брада Светог Илије" (у другим крајевима, насељеним Србима, изван суботичког подручја, то је „божја брада“) а код Буњеваца термин „дужијанца“. Ова фаза испитивања захтева ургентни рад на терену са најстаријим казивачима. Друго, потребно је код Буњеваца, код којих је овај обичај најживотнији (и код других народа, ако постоји), испитати историјат и садржај црквене димензије обичаја у Суботици, Малој Босни, Доњем Таванкуту, Ђурђину и другим местима. Ова фаза истраживања захтева проучавање архивских извора (Историјски архив Суботице, црквени архиви) и штампе, с једне, и теренска истраживања, с друге стране. Треће, потребно је испитати послератни, атеистички облик жетвених свечаности, пре свега путем штампе и истраживања на терену. Овај облик жетвених свечаности се одвија у Суботици и околним насељима. Приликом најаве и плакатирања, с обзиром да има интегрални, наднационални односно југословенски карактер, он би морао да буде насловљен само са „жетвене свечаности“ (и по потреби одговарајућим преводом на мађарски језик), без икаквих подналова или, пак, и са свим осталим познатим поднасловима. Четврто, после другог светског рата жетвене свечаности се одржавају и у појединим радним организацијама односно у пољопривредним комбинатима. Тај вид жетвених свечаности треба проучавати на основу архива пољопривредних комбината, учесника у свечаностима и штампе. Пето, жетвеним свечаностима су, бар по неким елементима, сличне вршидбене свечаности и могу се проучавати у истом контексту са њима, тим пре што се и за њих, бар на српскохрватском језику, као и за прославу жетве у пољопривредним комбинатима, понекад употребљава израз „дужијанца“. Прославу завршетка вршидбе припремали су својевремено власници вршалица, а она се састојала у кићењу вршалице, свечаном обеду и весељу. Тек проучавањем свих поменутих аспеката можемо да добијемо увид у целину жетвених свечаности, које се у овом крају популарно називају „дужијанца“, и начин на који се то значење преноси на вршидбу.

Кад је реч o фoлклору, пре свега o игри, пeсми и музици, он се негује у културнo-уметичким друштвима. Од пoчeткa шeздeсетих гoдинa у Субoтици и oкoлини су oргaнизиoвaнe двe, сaдa већ трaдициoнaлнe смoтрe фoлклoрa кoје, зaвиснo од друштвених, администрaтивнo-пoлитичких пoдeлa, имaју рaзличит oпсeг дeлoвaња, нa нивoу oпштинe, срeзa или пoкрaјинe. Oнe су већ билe, јeсу и трeбa и дaљe дa бyду прeдмeт етнoлoшких прoучaвaња. Пуну нaучнy пажњу, мeђутим, трeбa пoсвeтити и oним пoјaвaмa кoје су зaмрлe или живe у нaрoду мимo звaничнe сцeнe, тим прe акo сe имa нa уму великo етничкo шaрeнилo oвoг крaјa. Пoзнaтo ми је дa oдрeђeнa нaстoјaњa, прe свега пoјeдинaцa, фoлклористa, али и пoјeдиних културних устaнoвa, у тoм прaвцу пoстoје, сaмo их трeбa интензивирaти. У тoм смислу, јeднa од мoгућних тeмa истраживања трeбa дa бyдe фoлклор српских и црнoгoрских колонистa. Јeдaн од циљeвa прoучaвaња фoлклoрa мoжe бити њeгoвo пoстaвљaњe нa сцeну. Пoслeдњих гoдинa сaм нaстoјao дa пружим дoпринoс у тoм прaвцу. Прoучaвao сaм српскe игрe, пeсмe и нoшњe у Пaртизaнскoј Дрeжничкoј и у Бaјмoкy. Кaдa тa истраживања бyду зaвршeнa фoлклор дрeжничких Србa би мoгao дa бyдe пoстaвљeн нa сцeну Културнo-прoсвeтнoг друштвa „Јeдинствo - Егyсeг“ из Бaјмoкa. Упoрeдo с тим трeбa, пoрeд већ пoмeнутих пoјaвa из сaврeмeнoг фoлклoрa или мaсoвнe културe, приступити прoучaвaњу нaстaнкa, рaзвoјa и функцијa пoп и рoк културe, јeр oнa нa oвим прoстoримa, пoгoтoвo у Субoтици и Бaјмoкy кao нaјвeћим нaсeљимa, имa трaдицију дoгy вишe од чeтвeрт вeкa.

Испитивање мaтeријaлнe културe стaнoвништвa Субoтицe и њeнe oкoлинe тaкoђe имa знaтнy пeрспeктиву, пoчeв од исхранe, прeкo oдeвaњa дo културe стaнoвaњa и другoг. Oвoм приликoм ћу пoдрoбнијe укaзaти нa мoгућнoсти испитивања сaмo јeднoг дeлa мaтeријaлнe културe. Рeч је o систeму нaсeљa нa пoдручјy субoтичкe oпштинe. Прeмa пoпису из 1981. гoдинe, тeритoријa oпштинe Субoтицa изнoси 1.007 км². Нa тoј пoвршини имa 19 нaсeљених мeстa. Тo су: Бaјмoк, сa 9.586 стaнoвникa, Мишићeвo сa 517, Бaчки Виногрaди сa 2.345, Бикoвo сa 2.203, Чaнтaвир сa 8.596, Вишњeвaц сa 703, Бaчкo Душaнoвo сa 839, Ђурђин сa 2.247, Кeлeбијa сa 1.995, Мaлa Бoснa сa 1.835, Пaлић сa 6.974, Гoрњи Тaвaнкyт сa 1.849, Дoњи Тaвaнкyт сa 2.719, Љyтoвo сa 1.411, Шyплaк сa 1.650, Хaјдyкoвo сa 2.899, Нoви Жeдник сa 3.195, Стaри Жeдник сa 2.472, и Субoтицa сa 100.516 стaнoвникa.⁶ Грyбo узeвши, свa нaсeљa нa пoдручјy субoтичкe oпштинe мoгу сe пoдeлити у двe oснoвнe грyпe: нa грyписaнa, сeoскa и грaдскa нaсeљa, с јeднe стaнe, и нa рaзбијeнa, oднoснo сaтeлитскa или нeсaмoстaлнa нaсeљa, сaлaшe, мaјурe и пoљoприврeднe кoмбинaтe, с другe стaнe. Измeђy тa двa oснoвнa oбликa пoстoје и прeлaзни типoви, кoји у сeби сјeдинјyју нeкe eлeмeнтe и јeднe и другe грyпe нaсeљa, кao штo су, нa примeр, сaлaшки шoрoви или улицe, билo дa сe нaлaзe сaмoстaлнo у aтaру или дa су дeо нeкoг грyписaнoг нaсeљa.

Субoтицa је нaјвeћe нaсeљe нa пoдручјy субoтичкe oпштинe. У њoј сe нa oсoбeн нaчин прoжимaју eлeмeнтe грaдскe и сeoскe културe. Пoнeкaд

⁶ Исто, 18-19.

се за њу каже да је велико европско село. Такав став се вероватно ослања на чињеницу да је пољопривреда у прошлости чинила, а и данас чини, снажну димензију суботичке привреде и да је, у вези с тим, на тој основи израсла и одговарајућа култура. Међутим, то је, ако је и истина, само један њен део. Суботица, исто тако, истовремено има и понешто од европске културе и уметности. Не улазећи у појединости, мислим, пре свега, на неке познате градитеље и њихова остварења, посебно у време сецесије. Суботица се као насеље може потпуније разумети тек ако се имају у виду обе поменуте димензије, и рурална и урбана. Овим проблемима се, бар за сада, најтемељније баве суботички историчари уметности и архитекти. Етнолози би, поред осталог, могли да се позабаве проучавањем културе становања различитих етничких група и социјалних слојева, како у центру Суботице тако и на њеној периферији.

После Суботице, Бајмок, Чантавир и Палић су највећа насеља на подручју суботичке општине. Палић је, вероватно због близине Суботице, као излетиште, због особености у архитектури и других разлога, у прошлости био, а и данас је предмет проучавања, посебно историчара уметности и архитеката. Бајмок и Чантавир су у том погледу имали мање среће. Као насеља имају доста додирних елемената, вероватно зато што су настали у сличним историјским, друштвеним и културним приликама. Указаћу на неке могућности етнолошког проучавања Бајмока, који познајем боље од осталих насеља на подручју суботичке општине. Бајмок има елементе сеоске и градске културе. Урбани елементи су смештени у центру насеља. Они омогућавају да се он дефинише као градско насеље, без обзира на то што му је економија добрим делом утемељена на пољопривреди. При његовом проучавању би требало водити рачуна о више ствари: о историјском развоју, природном положају, величини и облику насеља, распореду улица и кућишта, положају и типу стамбених и других објеката у њима, облику центра односно урбаног језгра и врсти објеката који се у њему налазе. У центру насеља је раскрсница, има крстаст облик, добијен пресецањем путева Суботица-Сомбор и Рата (Ново Село) - Бачка Топола. Тај крст је центар урбаног језгра насеља. Урбано језгро насеља је организовано око крста и има облик непотпуног и неправилног правоугаоника. Једну страну тог правоугаоника чини нова вишеспратна стамбена зграда, подигнута на месту бивше приземне зграде (Бергерове школе) у којој је једно време, непосредно пре рушења, била смештена продавница намештаја, спратна зграда у којој се налази месна канцеларија (зграда бивше општине и основне школе), два приземна парохијска објекта, једна приватна приземна стамбена зграда и приземна зграда омладинског дома, која једним својим делом, изнад сувог улаза у двориште, има поткровље, што је први нагловештај преласка приземних објеката у спратне. /У Бајмоку постоји још само једна слична зграда, а налази се у суседству објекта (бивша „Луцова кућа“) у чијем је једном крилу смештен Раднички универзитет (једна од бивших зграда основне школе) а у другом крилу кафић „Шанел“. Другу страну поменутог правоугаоника чине две старе приземне стамбене зграде и једна

нова спратна стамбена зграда, смештене свака са по једне стране пута који из центра Бајмока води према Суботици (улица Моше Пијаде, Суботички пут). Трећу страну правоугаоника чини једна стара приземна стамбена зграда, приземна зграда кафане „Зеџ“, једна страна приземне зграде у којој је смештена месара („29. новембар, Суботица“), споменик Светом тројстау на платоу (бивша пијаца) и једна страна приземне зграде Основне школе „Бук Караџић“. Четврту страну правоугаоника чини приземна зграда станице милиције, с једне стране, и приземна зграда у којој се налази пицерија „Кула“ и „Љубљанска банка“ (бивша кућа доктора Момира), са друге стране Штросмајерове улице (Сомборски пут). Те зграде су сличне, угаоне, са торњевима изнад угаоних делова и представљају неку врсту улаза који отвара пут из Бајмока за Сомбор. У средишту тог правоугаоника, на раскрсници поменутих путева, налази се католичка црква, која својом висином доминира у читавом насељу. Путевима, односно улици које чине раскрсницу означавају зону у којој се налазе најлуксузније стамбене зграде, такозване варошке или градске куће. Оне су смештене у улици Југословенске народне армије, Штросмајеровој улици и Улици Моше Пијаде. Знатан број оваквих кућа се налази и у улици Браће Радића и Дожа Ђерђа (Пачирски пут), које су у близини центра, и на Косовском тргу, који је мало даље од њега. Једна од особености тих улица је у томе што се у њима јављају и куће које су смештене на угловима двеју улица и које имају две различите фасаде и два улаза, главни и споредни, стамбени и економски. У другим улицама, мање или више, превладавају куће које су скромније од поменутих, међу којима је и панонска кућа. Новији облици стамбене градње се јављају као по правилу изван главних улица, јер у њима нема слободних плацева, а старе куће се не руше, јер су у сразмерно добром стању. У том погледу изузетак чини једна нова зграда која је у току пролећа и лета 1990. године подигнута у центру насеља, на ивици платоа (бивша пијаца), између зграде у којој се налази месара („29. новембар, Суботица“) и сластичарне („Три друга“, бивше кафане истог имена). Нова зграда је приземна, грађена од цигле и покривена црепом. Приближно је исте висине као и суседне зграде. Тај објекат је подигнут на месту старе, порушене приземне стамбене зграде, која је првенствено грађена од набијене земље и црепом покривена, својом дужом страном, као и нова зграда, постављена паралелно са улицом. У току седамдесетих година у једном делу ове зграде је била смештена сластичарна „Миџон“. Осамдесетих година зграда је споља обложена црвеном циглом. У том периоду је, краће време, у њој била смештена продавница пољопривредних производа. Зграда је срушена почетком 1990. године, да би на њеном месту одмах отпочела градња новог, сада већ завршеног објекта. На основу свега што је до сада речено може се претпоставити да би проучавање типова стамбене градње, и уопште насеља као целине, дало богате резултате.

Сва остала насеља на подручју суботичке општине су по обиму и броју становника мања од поменутих. Она имају сеоски карактер. У њима је добро очувана традиционална архитектура, а упоредо са њом живе и нови облици

градње. У неким селима су куће у појединим улицама прилично размакнуте једна од друге, па улице имају изглед салашких улица или шорова. Таква села су: Биково, Доња Чикерија, Љутово, Шебешки, Горњи Таванкут, Доњи Таванкут и друга села. На простору од Мале Босне, која од свих села вероватно најбоље чува архаичне елементе у архитектури, до Мишићева, и данас се подижу куће у старом, панонском стилу. Неке од њих се граде од набијене земље, а затим се споља облажу циглом, док се поједине од њих одмах граде од цигле. И једне и друге се покривају црепом. На периферији Мишићева је у последњих неколико година подигнуто више таквих кућа.

Следећа карика у ланцу суботичких насеља су салашки шорови или улице. Они се могу сврстати у категорију несамосталних насеља јер се налазе у атару неког груписаног насеља. Велики део тих улица је настао на сродничкој основи, деобом породица и породичних задруга. Такви шорови постоје у свим већим етничким скупинама, а посебно међу Буњевцима, којих сразмерно највише има у средишњем делу суботичког атара. Салашким улицама су слична и нека мања насеља, која нису настала на сродничкој основи и која по званичном попису нису заведена као насеља. Таква су, на пример, Капоња, која се налази између Мале Босне и Мишићева, и Мадараш, који се налази код Бајмока, на југословенско-мађарској граници.

Салашки, мајурски, пољопривредни комбинати, а у новије време и мини фарме су најмање стамбене и економске јединице на подручју суботичке општине. Салашки су индивидуална пољопривредна добра ситних поседника. Мајурски су индивидуална пољопривредна добра крупних поседника до другог светског рата. Пољопривредни комбинати су настали после другог светског рата, на основи друштвене својине, и добрим делом на местима велепоседничких мајура. Мини фарме су новија појава. Оне се, бар по званичним изворима, јављају почетком осамдесетих година овог века, дакле, пре нелуних десетак година. Да би се стекао потпун увид у овај, у основи пољопривредни тип насеља неопходно је извршити пет већих истраживања, при чему свако од њих може да кулминира посебном студијом. Једно је испитивање стамбене архитектуре на суботичким салашима, мајурима и пољопривредним комбинатима. Испитивање те проблематике је значајно и због формирања теорије о панонској кући и панонском градитељству. Та истраживања су, као што је већ речено, завршена и резултати су недавно објављени. Друга могућност је истраживање ентеријера у стамбеној архитектури суботичке пољопривреде. Посебно би било занимљиво да се испита сличност и разлика у салашком ентеријеру код различитих етничких скупова. Чини ми се да би испитивање ентеријера показало веће разлике између етничких скупова него испитивање начина градње. Ентеријер бивших мајура, на жалост, не може се више испитивати уживо, на лицу места. Преостаје једино могућност испитивања саговорника и писаних докумената, објављених и необјављених. За утеку је што постоје многа архивска докумената о тој проблематици. Нешто од ентеријера бивших мајура задржало се на новоствореним пољопривредним комбинатима. У том смислу најбоља је ситуација са ентеријером на бившем мајуру Туле

Терлеуја, који је донео власништво Пољопривредног добра „Зобнатица“ на Зобнатици, код Бачке Тополе. Трећа могућност је истраживање економске архитектура. Истраживање те проблематике обећава добре резултате, јер су салаша, мајури и пољопривредни комбинати не само стамбене него и типично производне, пољопривредне и индустријске јединице. Слика о њихову животу на суботичким салашима, мајурима и пољопривредним комбинатима може да буде комплетна ако се проучи и економска архитектура, јер она указује на процесе рада и начин производње. Испитивачу, осим могућих теренских истраживања, стоје на располагању и многа писана документа, међу којима су најзначајнија штампа, земљишно-књижски улошци, катастарске скице и други документи. Четврта тема коју треба испитати је религијска архитектура суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината. Она се јавља у два основна облика: у виду крстова односно распећа и богосвоља, прецизније црква и синагога. У вези са хришћанским крстозима више момената привлачи пажњу. Непходно је да се проучи место на коме се крстови налазе, време њиховог настанка, врста материјала од којег су изграђени, начин на који су подигнути, њихови градитељи, текстови који су на њима исписани, функције које врше и друго. Такви крстови постоје и изван салаша, мајура и пољопривредних комбината, на њивама и поред путева, и то на целој територији суботичког атара. Веома су брски и разнолики, тако да је цео атар прекривен не само насељима него и густом мрежом крстова крајпуташа. Од већих религијских објеката у суботичкој пољопривреди мени су позната два. Реч је о синагоги на бившем мајуру Јулија Ингуса у Хајдукову и цркви на имању барона Беле Федла у Томпи, које је после првог светског рата припало Мађарској. О њима сам укратко писао у једној од поменутих књига.⁷ Потребно је да се они детаљно проуче, заједно и у склопу са осталим религијским објектима у суботичкој пољопривреди. Истраживање тих објеката, поготово крстова, мораће највећим делом, ако не и искључиво да се одвија на терену јер, бар колико је мени за сада познато, се у писаним документима слабије помињу. У том погледу је срећна околност што велики број крстова још увек постоји на терену. Они чак преживљавају и рушење салаша. После разграђивања стамбених и економских објеката на салашу, зидови остају само понекад, поготово ако нису од цигле и ако се не могу употребити за нову градњу, али крстови, код салаша који их имају, а који су често прављени од камена, као по правилу и даље остају. Они су последњи, камени записи равнице, који остају и после ишчезавања људског живота из ње, знак да човек своју религију пројектује у најтврђи материјал, камен, који надживљава његов појединачни живот. И, најзад, пета могућност истраживања суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината је испитивање просторних односа на њима. Потребно је испитати врсту, употребу и распоред свих објеката и простора на тим имањима. Тако би се могао стећи увид у начин живота у суботичкој пољопривреди. У оваквом истраживању, поред осталог,

⁷ Б. Ђурдија, *Суботица и околине*, 80 – 81.

посебну пажњу треба усмерити на формирање властитих извора на терену и на многе и разноврсне скице и карте суботичког атара. Другим речима, потребно је на терену направити низ архитектонских снимака односно ситуација на којима би до детаља било унесено све што улази у састав пољопривредних поседа, од врсте биљака до стамбених, економских и религијских објеката. Разуме се да при формирању узорка за испитивање треба водити рачуна о томе да у њему буду заступљени поседи свих социјалних и националних категорија. Када је реч о већ готовим, писаним изворима, посебно катастарским скицама, које су у овом случају и најважније, они су веома богати и исцрпни. У вези са испитивањем просторних односа на суботичким салашима, мајурима и пољопривредним комбинатима, било би исто тако важно и занимљиво проучити удаљеност и положај тих имања у атару и њихов однос према груписаним насељима. На тај начин би се могао стећи увид у однос између центра или центара и периферије.

Тек кад се проучи свих пет поменутих сегмената, добићемо целовиту слику о суботичким салашима, мајурима и пољопривредним комбинатима. Они, упркос свим променама и новинама, сразмерно најбоље чувају не само архаичне елементе у систему несамосталних, руралних насеља, него и традиционалну културу суботичке регије уопште. Друштвени живот и целокупна култура на салашима, мајурима и пољопривредним комбинатима су најважнији класични етнолошки проблем не само у Суботици и њеној околини него и у Војводини и Панонској низији уопште.

Последња појава у систему суботичких насеља коју желим да поменем јесу старе салашке и сеоске школе, мада се неке од њих јављају и у граду Суботици, пре свега на њеној периферији. Највећи број салашких школа више не испуњава своје основне намене. То отежава њихово испитивање, а посебно проучавање начина на који се употребљава школски простор. Најбољи начин да се поменута препрека премости је прикупљање података од старијих људи, који су својевремено похађали те школе. Има их неколико врста, зависно од тога ко их је и када градио. Вероватно најархаичнији изглед имају поједине школе у Горњем Таванкуту. Оне већ дуже време не раде као школе. Адаптиране су за стамбене потребе. Основни тон старим школама на целом суботичком подручју даје један веома упечатљив, јасно изграђен и најчешће заступљен тип школе. Реч је о школама из Аустро-Угарске монархије. Оне су најчешће грађене у близини салаша, међутим, често се јављају и у селима и у граду Суботици, посебно на њеној периферији. Њихова основа је у облику слова Т. Грађене су од цигле, споља обложене цементним малтером, покривене црепом, са правим и слепим прозорима и са учионицом и простором за учитеља. Јасно изграђен тип и доследно придржавање тог типа упућују на претпоставку да он са собом носи одређену друштвену и културну тајну, која би се уз помоћ детаљног архитектонског снимања, испитивања значења и функција, могла одгонетнути. Судбина тих школа је различита. Она на Зобнатици је пре неколико година порушена. Неке од њих су напуштене и празне, као што су, на пример, оне у Доњој Чикерији, Доњем Таванкуту на Павловцу, док је школа

у Ђутову адаптирана и даље служи у те сврхе, а школа у Ђурђину претворена је у стан. Вероватно најмлађа у плејади великих салашких школа је она што је изграђена на Мадарашу, код Бајмока. Подигнута је 1928. године. Већ више од две деценије не функционише као школа. Данас је најтеже напуштена и празна, а повремено служи за различите потребе пограничних војних јединица. Потребно је да се овај опомеменик културе архитектонски снимма и проучи сам по себи, а посебно би било занимљиво извршити његову семиолошку анализу и тако добијене резултате упоредити са онима који би се добили проучавањем претходног типа школе, јер сваки од њих вероватно у себи крије различите васпитне, моралне и друштвене норме, произашле из различитих друштвених и државних уређења Аустро-Угарске монархије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Знатне су могућности испитивања наивне уметности на подручју суботичке општине. Данас у Суботици, Доњем Таванкуту, Бајмоку, Ђурђину, Бикову, Габрићу и другим насељима живи и ради више од сто самоуких сликара. Потребно је испитати развој и садржај те уметности. Неки сликари из овог краја, на пример, Иштван Санто из Бајмока, рале већ више од три деценије. Тако дуги и плодни животи и стваралачки путеви заслужују да буду посебно, монографски обрађени. У овом крају су најпознатије сликарке које раде у техници сламе. Њихово седиште је у Осном тој школи „Марија Губај“ у Доњем Таванкуту, где од пре неколико година поново ради и уметничка колонија. Постоје бар два разлога да се одмах приступи монографској обради појединих представника ове групе и школе у целини. Прво, рад у овој техници је редак, ако не и уникатан не само у овом крају него и у земљи као целини. Друго, поједине старије представнице ове школе су већ у наодмаклим годинама и било би добро да се, бар за почетак, научно обраде оне које су најстарије.

На основу свега што је до сада речено може се видети да су малобројне могућности етнолошког испитивања Суботице и њене околине. У истраживању тема које су овде назначене може бар једним делом да лежи будућност етнолошких испитивања суботичке регије. Само на основу њиховог проучавања могле би се написати на десетине књига. Претпостављам да би сваки други истраживач различито видео могућности етнолошких проучавања Суботице и њене околине. Хоће ли доћи до истраживања овде поменутих или неких других тема зависи од много чињеница, у чије разматрање овом приликом не могу и не желим да се упуштам. Радије бих, за случај да до њих дође, истакао чему би у истраживањима требало дати предност. Мислим, пре свега, на временску, хронолошку а не вредносну, предност (пакће истраживача треба да је вредно и оно што је национално и оно што је наднационално у култури). Реч је о оним темама чије истраживање захтева рад са усменим изворима, пре свега са старијим саговорницима. У том смислу апострофирао бих најпре неколико појава везаних за житородну суботичку равницу: жетвене свечаности, наивну уметност у техници сламе, старе салашке школе и адаптацију становништва које је у ове крајеве досељено после Првог и Другог светског рата.

Branko Ćupurdija

POSSIBILITY OF ETHNOLOGICAL RESEARCHES IN SUBOTICA AND SUR-
ROUNDINGS

Subotica and its wider surroundings (Subotica commune) have a long and rich tradition which offers a great possibility for numerous ethnological studies. With no ambition to list them all, the author points to some of the possible studies. The following research topics are noted: migrations after the World War I and World War II; social life (in particular, culture of mixed marriages, adaptation of colonists after the WW I and WW II as well as suicides); various forms of folklore (reconstruction of colonists' folk dances, songs and music, revives of folklore, pop and rock music); rite-religious life (harvest celebrations in particular); system of settlement (urban and rural settlements, salaš-farms, salaš-farm roads and schools, homesteads, inhabited agricultural complexes); and naive art. The author suggests that, if these studies are to be realized, a priority – a chronological, not a value one – should be given to investigations of those topics which require the work with older population (such as harvest celebrations, naive painting, salaš-farm schools and adaptation of colonists after the world wars).

Гавра Будишин
Градски музеј, Суботица

РАД ЕТНОЛОШКОГ ОДЕЉЕЊА ГРАДСКОГ МУЗЕЈА У СУБОТИЦИ

ОД 1948. ДО 1988. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Суботички музеј је основан 1948. године. Од 1945. до 1955. у Југославији је основано 139 музеја. Први школовани Етнолог ради у музеју од 1957. године. Најпознатији музеолог у суботичком музеју био је Тибор Секељ. Концепција рада етнолошког одељења била је сакупљање етнолошких материјала Мађара и Буњеваца (Хрвата).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: суботички музеј, етнолог, музеолог, стручно усавршавање, концепција рада, кадрови, музејски материјал, документација, истраживачки рад, издавачка делатност, образовна делатност, изложба, сарадња.

*„Један брод од слонове кости пловио
је под свим једрима на леђима једне кор-
њаче” (О. де Балзак, 1980, 31).*

1. Оснивање музеја

Градски музеј у Суботици основан је 1. јануара 1948. године и налазио се у згради Рајхлове палате у улици Лењинов парк 11 (а. 367/1–31. XII 1948). Оснивач музеја је Градски народни одбор. Иницијативу за оснивање музеја дали су Олга Арсенијевић, члан покрајинског руководства, и Геза Тиквицки, члан градаког руководства (а. 211–24. VI 1949). Просветне власти су такође дале подршку за оснивање музеја (х.р. 28. XI 1948.2). Припремни радови за отварање музеја започели су 1946. године, а упоредо је прикупљан музејски материјал (И. Ш у л м а н, 1952, 205). До отварања музеја, припремним радовима су се бавили људи из Одељења за просвету при Градском народном одбору. Сакупљали су музејске предмете из напуштених кућа (а. 211–24. VI 1949). Градски народни одбор је уступио Рајхлову палату (х.р.

21. XI 1947.5) да је користе као музејску зграду од 27. X 1947. године (а. 277–27. X 1948). У просторијама Етнографског музеја у Београду те исте године је одржана изложба *Војводина у XIX веку* (З. М а р к о в и ћ, 1976, 3–11) и основан је Војвођански музеј у Новом Саду, који данас обавља послове матичне службе за музеје у Војводини. Од 1945. до 1955. године основано је девет комплексних музеја у Војводини (М. В р а н и ћ, 1984, 7–11).

2. Кадрови

У Музеју су као кустоси радили етнологзи Бранко Михајловић (1948 – 1950), Матија Еветовић (1948 – 1951), Имре Шулман (Imre Schulmann, 1948 – 1954), Лепосава Филиповић (1957 – 1963), Милка Микушка (1963 –), Тибор Секел (Tibor Székely, 1972 – 1977) и Гавра Будишин (1986 –). Као директор радили су И. Шулман (1948 – 1954), Т. Секел (1972 – 1977) и М. Микушка (1978 – 1986).

Б. Михајловић је Србин, рођен 1917. године. Радио је као наставник географије у средњој школи (а. 92–7. IV 1948), а у Музеју – као сарадник са двадесет сати недељно (а. 85–5. IV 1948). Задужен је био за етнографију и НОБ. Сакупљао је етнографске предмете и организовао изложбе по селима.

М. Еветовић је Хрват, рођен 1894. године. Завршио је Филозофски факултет, и докторирао је на филозофији 1923. године (Суботичка Даница, 1988, 9). У Музеју је био задужен за етнографију и историју (а. 85.–5. IV 1948). Бавио се са писањем студија и држао је предавања из области етнографије.

И. Шулман је Мађар, рођен 1893. године. Завршио је правни и економски факултет (а. 85.–5. IV 1948, и а. 92.–7. IV 1948.), а дипломирао је 1918. године. Био је директор, а бавио се са археологијом и етнографијом. Радио је на сталној поставци етнолошког дела суботичког музеја, на поставци Ловачког музеја на Палићу (х.р. 5. V 1950.8.), писао је студије и држао је предавања из области етнографије.

Л. Филиповић је Српкиња, рођена 1924. године (а. 19/3–21. III 1958.). У Музеју ради као први дипломирани етнолог. Године 1960. положила је стручни испит за звање кустос етнолог.

М. Микушка је рођена 1935. године. Магистар је етнологије, а магистарски рад је био из области занатства. Положила је стручни испит за звање кустос саветник. Присутствовала је светским конгресима антрополога и етнолога у Москви, а и у Чикагу 1973. године.

Т. Секел је Мађар, рођен 1912. године. Дипломирани је правник и магистар музеологије од 1976. године. Тема магистарског рада била је *Етнографски музеји за будућност*. Светски је путник, истраживач, путописац, есперантиста и директор музеја. Присутновао је Светском конгресу антрополога и етнолога у Чикагу 1973. године и конгресу Међународног савета за музеје у Копенхагену 1974. године (М. М а л у ц к о в, 1977, 85–86).

Члан је Југословенског националног комитета Међународног савета за музеје од 1976. године. Бавио се са теренским истраживањима, сакупљањем етнографских предмета, писањем књига и студија, као и припремом предавања.

Г. Будишин је Србин, рођен 1958. године. Дипломирани је етнолог. У Музеју ради од 1986. године, а стручни испит за музејско звање кустос етнолог положио је 1988. године.

3. Сакупљање музејског материјала

Основни фонд на почетку рада Музеја била је ваневропска збирка Оскара Војнића, која има 326 предмета из источне Африке, Индије, Бурме, Полинезије и Меланезије (а. 149.–17. VI 1948). За сталну поставку, неуморним радом на терену током 1948. године, створена је вредна етнографска збирка (х.р. 28. XI 1948.2). Организовање тематских изложби по селима у првој години рада Музеја утицало је на прикупљање музејског материјала (а. 4/24.–5. IV 1961). Предмети су набављани откупом на терену и у Музеју, сакупљањем, а добијани су и на поклон. Било је покушаја да се поврате предмети који су за време рата однесени из Суботице (а. 18.–29. I 1948). Од предратног колекционара и власника Бачке галерије Јована Милекића купљено је око 170 етнографских предмета (а. 16. XI 1950). У извештај за 1950. годину каже се да је основна карактеристика збирке локална и да су предмети претжно из XIX века (а. 361.–21. III 1951).

Концепција рада етнолошког одељења била је да се сакупља етнолошки материјал Мађара и Хрвата (*Концепција рада војвођанских музеја, 1965, 57*). На основу извештаја Комисије службе стручног надзора из 1978. године види се да је стављена примедба на дотадашњу концепцију. При томе је предложено да се музејски материјал сакупља од свих народа и националних мањина који живе на овом подручју. Веће и комплетније збирке су: ношња, текстил, привреда, справе за домаћу радност, покућство, грнчарија, бојена јаја и занатство. Раритетни предмети су цеховска застава кројача из 1830. године, ремек-рад бокал из 1837. године, цеховске ладе, преса за грозђе из 1831. године и комплети мађарске и хрватске народне ношње. Музејски материјал је прикупљен из 14 насеља, која припадају суботичкој општини, и то од Мађара и Хрвата, док је број сакупљених предмета од Срба незнатан. Збирка се не одликује бројношћу предмета, а поседује разноврстан материјал без већих тематских целина (*Извештај комисије стручног надзора из 1978. године*).

4. Документација

Прва књига инвентара је вођена до 1957. године, до 1199. инвентарног броја. Л. Филиповић је започела да води другу књигу инвентара, и водила је до 1782. инвентарног броја. М. Микушка је наставила вођење главне књиге инвентара до броја 2397, којим је и закључена. То се може видети у

извештају комисије стручног надзора из 1978. године. Други пут је комисија боравила у Музеју 1985. године и констатовала да је етнолошка збирка увећана за 210. предмета.

Бројка од 2397 не представља право бројчано стање етнолошке збирке, јер је у књигу инвентара заведено и доста материјала који немају својство музејског предмета, као што су фотографије, рукописна грађа са терена, модели појединих предмета и друго. Ваневропска збирка треба да се води као самостална збирка, у посебној књиз. Инвентар је доста нестручно вођен, јер недостају подаци у вези с предметима, а честе су грешке у редоследу бројева, који су превучени мастилом. У етнолошком одељењу нема друге документације. Не постоје основни евиденциони картони, које прописује Закон о музејској делатности донесен 1974. године, а нема ни помоћних картона, као ни стручног архива о прикупљеној грађи са терена (Извештај комисије стручног надзора из 1978. године).

Из извештаја о раду у 1950. години види се да је вођен инвентар позајмица етнографских предмета (а. 361.–21. III 1951).

5. Стручни и научноистраживачки рад

Радило се на истраживању материјалне, социјалне и духовне културе Мађара и Буњеваца (Хрвата). Од материјалне културе истраживани су: лов и риболов, пчеларство, занатство, грнчарски и фарбарски занат, ношње, архитектура, салаши, ветрењаче, етнопарк и печење хлеба. Из области социјалне културе истраживано је досељавање становништва и миграције. Из области духовне културе рађено је на следећим темама: прикупљање народних приповедака, писама и обичаја, као што су свадбени и посмртни обичаји, ускршњи обичаји и дужијанца, а у оквиру ликовне уметности изучавано је стваралаштво сламарки. Осим тога, изучавана је ваневропска збирка, а посвећена је пажња изради етнографске карте музејског подручја. Етнолошка секција Друштва музејских радника Војводине основана је 1960. године и иницирала је рад на заједничким пројектима: етнолошки речник, атлас, библиографија, каталози збирки и изучавање Цигана у Војводини, али је мало од тих активности реализовано. Етнолози суботичког музеја радили су у оквирима кадровских и материјалних могућности.

Потребно је напоменути да музеји немају својство научних установа, па за научноистраживачки рад нису посебно стимулирани. Ту функцију су преузели новостворени заводи и институти. Било је иницијатива да се у Суботици оснује Етнографски институт, али та идеја није остварена (х.р. 14. XI 1952.4). Музеји могу имати научну јединицу, али се то ретко дешава.

6. Издавачка делатност

Као резултат стручног и научноистраживачког рада настала је рукописна грађа, као и одређени број објављених радова у стручним часописима. Следи списак аутора и радова:

М. Е в е т о в и ћ (1894–1972),

1940: *Културна повијест буњевачко–шокачких Хрвата* (рукопис се налази у Градској библиотеци), I–IV књиге, Суботица 1–602.

1950: *О материјалној и духовној култури Буњеваца* (рукопис је послат Научном зборнику Матице српске), Нови Сад

1951: *Буњевачка народна ношња* (рукопис је послат Научном зборнику Матице српске), Нови Сад

1951: *Буњевачке народне загонетке* (рукопис је послат Научном зборнику Матице српске), Нови Сад

1951: *Буњевачке народне пословице* (рукопис је послат Научном зборнику Матице српске), Нови Сад

1951: *Старе буњевачке народне игре* (рукопис је послат Научном зборнику Матице српске), Нови Сад

И. Ш у л м а н (1893–1981),

1949: *Етнографски приручник (Néprajzi elödások)*, скрипта, издање Градског музеја, Суботица, 1–24.

1951: *Земљани лонац као музички инструмент*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука св. 2, Нови Сад, 168.

1951: *Обожавање ватре код старих Мађара* (рукопис предат Годишњаку Матице српске), Нови Сад

1951: *Априлски обичаји* (рукопис предат Годишњаку Матице српске), Нови Сад

1952: *Социјалне функције музеја* (рукопис предат Раду војвођанских музеја), Нови Сад

1952: *Уређај фото–лабораторије* (рукопис предат Раду војвођанских музеја), Нови Сад

1952: *Музејска рецептура* (рукопис предат Раду војвођанских музеја), Нови Сад

1952: *Девојачки вашари* Рад војвођанских музеја 1, Нови Сад, 193 – 194.

1952: *Приказ суботичког музеја и његове делатности*, Рад војвођанских музеја 1, Нови Сад, 205 – 208.

1952: *Приказ Ловачког музеја и Зоолошког врта на Палићу*, Рад војвођанских музеја 1, Нови Сад, 208 – 209.

1952: *О распоређивању младог музејског кадра*, Музејски весник 2, Београд

1953: *Цеховски обичаји у Суботици*, Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 197 – 199.

1953: *Историјат Градског музеја у Суботици*, Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 217 – 220.

1954: *Цеховски обичаји у Суботици*, Рад војвођанских музеја 3, Нови Сад, 278 – 281.

Л. Ф и л и п о в и ћ (1924–),

1960: *Жетвени празник у северној Бачкој*, Рад војвођанских музеја 9, Нови Сад, 250 – 251.

1961: *Буњевци у етнолошким збиркама Аутономне Покрајине Војводине*, (реферат), Суботица

1962: *Збирка сијапо-тканина са Самоа острва у Градском музеју у Суботици*, Рад војвођанских музеја 11, Нови Сад, 232 – 236. (Заједнички рад Л. Филиповић и Ђурђице Петровић)

М. М и к у ш к а (1935–),

1972: *Етнолошка изложба*, Водич кроз музеј, Градски музеј, Суботица, 45 – 60.

1973: *Занатлије и занатство Суботице од средине 18. до почетка 20. века*, I–II, Библиотека одељења за етнологију Филозофског факултета, 3, Београд (магистарски рад)

1974: (Дискусија на саветовању о збиркама народности у Војводини), Спона 12, Нови Сад, 34 – 38.

1977: *Изложбена делатност Градског музеја у Суботици, у току 1977. године*, Спона 17 – 18, Нови Сад, 117 – 118.

1979: *Тридесет година Градског музеја у Суботици*, Спона 19–20, Нови Сад, 89 – 94.

1987: *Однос, место и улога музејских делатности у самоуправним интересним заједницама за културу, науку и образовање*, Спона 30, Нови Сад, 73 – 78.

Т. С е к е љ (1912–1988),

1953: *Kroz brazilske prašume*, Glas rada, Zagreb, 1 – 164.

1956: *Где цивилизација престаје*, Рад, Београд, 1 – 181.

1963: *Нова врста музеја за ново друштво*, Саветовање Етнолошког друштва Југославије, Титов Велес,

1971: *Iz kulturne riznice Australije i Nove Gvineje*, Novine Galerije student-skog centra 31, Zagreb

1972: *Вредновање теренског рада у проучавању ваневропских култура*, I симпозијум етнолога Србије, Нови Сад

1973: *Представљање етнографског материјала у музејима*, IX међународни конгрес антрополога и етнолога, Чикаго

1974: *Компаративни преглед музеја североисточних САД*, Предавање на катедри за музеологију свеучилишта у Загребу

1975: *Кроз музеје Сједињених Држава*, Преглед XVIII–6, Београд

1976: *Етнографски музеји за будућност*, I–II, магистарски рад, Библиотека катедре за музеологију Рефералног центра свеучилишта у Загребу,

---

1977: *Uloga muzeja u humanizaciji turizma*, Savetovanje o humanim vrednostima turizma, Zadar

1977: *Порука етнографских музеја*, XI конгрес Међународног савета за музеје, Лењинград

1978: *Adresar etno-muzeologa Jugoslavije*, Informatica Museologica 1, Muzej-sko dokumentacioni centar, Zagreb, 1 – 70.

1980: *Međunarodni traktat o muzeologiji*, Informatica Museologica 4, Muzej-sko-dokumentacioni centar, Zagreb, 62 – 76.

Г. Б у д и ш и н (1958–),

1986: *Јован Ердељановић: Срби у Банату*, Гласник Етнографског института бр. XXXV, Београд, 146 – 148.

1987: *Значајан прилог будућој етнолошкој монографији*, Pro memoria 3, Суботица, 3.

1989: *Грнчарски предмети из поклон-збирке Миленка Трифуновића*, Из историје пољопривреде, Нови Сад, 12 – 15.

1989: *Предлог плана етнолошког дела сталне поставке Градског музеја у Суботици*, Етнолошке свеске X, Београд, 227 – 232. (у штампи).

7. Културно–образовна делатност

Културно–образовна делатност се састојала из предавања и организовања курсева и семинара из етнографије. Од 15. октобра 1948. године трајао је први шестомесечни курс из етнографије у згради Музеја. Предавач је био М. Еветовић на српскохрватском језику и И. Шухман на мађарском језику. Циљ предавања је био да се средњошколска омладина упозна са основама етнографије и да се преко семинара образује мрежа музејских повереника на терену. На Народном универзитету М. Еветовић је одржао предавање *Етнографија и њен значај и етнографска збирка суботичког музеја* (а. 90.–28. II 1949). Други курс је организован 25. октобра 1949. године, у трајању од шест месеци. Састојао се од учења о етнографији, материјалној и духовној култури, теренским истраживањима, сакупљању предмета, конзервацији и рестаурацији. Предавања су била пропраћена пројекцијама диапозитива. Резултати културно–образовне делатности су били да је Музеј обезбедио салу за предавање са пројекционим апаратом, штампао је скрипта *Етнографски приручник*, више десетина слушалаца се упознало са основама етнографије, створена је мрежа музејских повереника на терену, а један учесник курса определио се за студије етнологије (И. Шулман, 1952, 208). У Занатској комори И. Шулман је одржао предавања *Историја занатства и Историја цехова* почетком 1952. године (а. 168.–31. XII 1951). Током 1953. године Музеј је организовао предавање ученицима *Улога просветних радника на пољу етнологије* (Р. Н и к о л и ћ, 154, 306 – 310).

На иницијативу Соње Мартиновић и И. Шулмана, крајем 1952. године, основано је Музејско друштво, које је временом прерасло у Друштво пријатеља музеја. У оквиру тог друштва Т. Секељ је 7. децембра 1973. године, одржао предавање *Музеји у САД*, а поводом Дана жена – предавање *Жене света*, 4. марта 1975. године. Поводом отварања изложбе *Етнографски предмети ваневропских култура* одржао је предавање о О. Војнићу.

Културно-образовна делатност се испољила и у сарадњи са новинама, радијом и телевизијом. Штампани су осврти о раду Музеја, а кустоси етнологии су повремено објављивали своје радове. Од 23. јануара до 31. децембра 1960. године у „Вараждинским вјестима” је излазио фељтон Т. Секеља о ваневропским културама у 50 наставака, а у „Суботичким новинама” је у шест наставака објављен рад *Из збирке Т. Секеља*, од 1. августа 1980. до 5. септембра 1980. године. У локалним, „Суботичким новинама” објављен је текст М. Микушке *Почеци и развој суботичког занатства* у 25 наставака, од 30. априла 1976. до 15. октобра 1976. године.

8. Изложбе

Изложена делатност је остварена радом на сталној поставци Музеја и тематским изложбама. Следи списак изложби:

Стална поставка

- 1) *Етнографска изложба*, 29. XI 1948.
- 2) *Ловачки музеј*, Палић, 1. V 1950.
- 3) *Етнологска изложба*, 29. XI 1969.

Тематске изложбе

А) Самостална продукција

- 1) *Пчеларство*, 16. II 1949.
- 2) *Сточарство*, V 1949.
- 3) *Израда домаће радиности од кудеље, лана и вуне*, III 1950.
- 4) *Плетање корпи*, 1. V 1950.
- 5) *Етнографска изложба мађарске мањине*, 20. VI 1952.
- 6) *Грначарија и грнчарски занат*, 1. VIII 1953.
- 7) *О. Војнић*, 18. IX 1964.
- 8) *Изложба етнографске грађе народа Војводине*, 23. VIII 1968.
- 9) *Од класја до погаче*, 24. VII 1970.
- 10) *Етнопарк*, VII 1972.
- 11) *Изложба нових аквизиција*, III 1973.
- 12) *Изложба нових аквизиција*, III 1974.

- 13) *Етнографска изложба ваневропских предмета* (збирка О. Војнића), 29. X 1974.
- 14) *Изложба нових аквизиција*, III 1975.
- 15) *Трагом старих заната*, 1977.
- 16) *Од зрна до хлеба*, 29. VII 1977.
- 17) *Из народног стваралаштва северне Бачке* 1977.
- 18) *Месарски занат*, XI 1984.
- 19) *Од класја до погаче*, 25. VII 1987.
- 20) *Златовез на народним ношњама*, 13. XI 1987.

Б) Гостовања

- 1) *Сељаци сликари из Ковачице*, 5. I 1962.
- 2) *Ношње Мексика*, 1968.
- 3) *Из културне ризнице Аустралије и Нове Гвинеје* (збирка Т. Секелја), 7. II 1972.
- 4) *Народна уметност Буњеваца и Шокаца из околине Баје (НР Мађарска)*, 27. XI 1973.
- 5) *Ткање и вез из села Војловице (Панчево)*, 22. II 1974.
- 6) *Мађарска народна уметност из околине Баје (НР Мађарска)*, 9. VII 1976.
- 7) *Народне ношње и тканине околине Баје (НР Мађарска)*, 20. IX 1981.
- 8) *Народна уметност Чонграда (Сегедин, НР Мађарска)*, 16. IX 1982.
- 9) *Буњевачке народне текстилије из Баје и околине (НР Мађарска)*, 10. IX 1987.

Тематске изложбе ван музеја

- 1) *Етнографска изложба*, Бајмок, 30. V 1948.
- 2) *Етнографска изложба*, Чантавир, 27. VI 1948.
- 3) *Етнографска изложба*, Таванкут, 26. XII 1948.
- 4) *Етнографска изложба*, Бајша, 27. II 1949.
- 5) *О. Војнић (Сегедин, НР Мађарска)*, 18. IV 1968.
- 6) *Изложба народног стваралаштва Буњеваца, Баја (НР Мађарска)*, 15. VII 1973.
- 7) *Сламарке*, Нови Сад, 27. IX 1973.
- 8) *Сламарке*, (Потиске игре), IV 1976.
- 9) *Порекло човека*, О. Ш. „Владимир Назор”, Палић, 1977.
- 10) *Народни живот у делима сламарки*, Баја (НР Мађарска), 9. IX 1988.
- 11) *Народни живот у делима сламарки*, Осијек, 10. X 1988.

9. Покрајинска, републичка, међурејубличка и међународна сарадња

У оквиру покрајине, сарадња је остварена са Војвођанским музејом у Новом Саду и са Музејом у Сомбору. За потребе Војвођанског музеја вршен је откуп етнографских предмета (а. 89/5.–3. III 1949). Стручњаци из тог музеја организовали су истраживања на терену у околини Суботице. За потребе суботичког музеја позајмили су витрине за повремене изложбе. Са сомборским музејом сарадња се обавља у оквиру сусрета три града: Сомбор – Осијек – Суботица. Потреба за разменом културних вредности је уочена 1969. године, а од 1970. године почиње размена изложби. Први сусрет је одржан у Осијеку 14. априла 1970. године, на дан ослобођења града, и од тада до данас сваке године је други град домаћин тих сусрета.

У републици је сарадња остварена са Етнографским музејом у Београду. Вршен је откуп музејског материјала за тај музеј, чији стручњаци бораве ради истраживања на суботичком терену. На захтев суботичког музеја Етнографски музеј је поклатио пет дрвених лутака манекена, које је раније посуђивао за тематске изложбе (а. 37/88.–1. X 1952). Етнологи суботичког музеја су боравили у Београду на стручном усавршавању.

Међурејубличка сарадња се одвија у оквиру сусрета градова Сомбор – Осијек – Суботица. Осијечки музеј је био домаћин првих сусрета градова.

Међународна сарадња се остварује са пограничним градовима Бајом и Сегедином из НР Мађарске. Др В. Борчок (Börcsök), професор из Сегедина, испитивао је виноградарство суботичког подручја крајем маја и почетком јуна 1966. године. М. Микушка је боравила у НР Мађарској на стручном усавршавању од 23. септембра до 7. октобра 1966. године (а. 506/1.–21. XII 1966). Е. Сојка (Szőjka) из музеја у Баји боравила је у суботичком музеју ради обреада теме *Народни живот Буњеваца и Шокаца, народне ношње и стари занати* током новембра 1988. године. Од 1968. године вршена је обострана, интензивна размена тематских изложби.

10. Стручно усавршавање

Стручно усавршавање је остварено у виду полагања стручних испита, постдипломских студија и присуствовања на саветовањима и конгресима у покрајини, републици, као и на међурејубличким и међународним стручним и научним скуповима. Етнологи суботичког музеја су полагали стручне испите за музејска звања кустос, виши кустос и кустос саветник. М. Микушка и Т. Секел су завршили постдипломске студије, и стекли звања магистар етнологије, односно музеологије. У покрајини етнологи сарађују у оквиру етнoлошке секције Друштва музејских радника Војводине. Републичка сарадња је остварена преко Етнoлошког друштва СР Србије. Међурејубличка сарадња се одвија преко Етнoлошког друштва Југославије, и Друштва музејских радника Југославије. Два етнолога из суботичког музеја су присуствовали међународним конгресима, и то Светском конгресу ан-

трополога и етнологу у Москви и у Чикагу 1973. године, и на конгресу Међународног савета за музеје у Копенхагену 1974. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Архив Градског музеја у Суботици

а.18.–29. I 1948; а.85.–5. IV 1848; а.92.–7. IV 1948;
а.149.–17. VI 1948; а.277.–27. X 1948; а.367/1.–31. XII 1948;
а.90.–28. II 1949; а.89/5.–3. III 1949; а.211.–24. VI 1949;
а.16. XI 1950; а.361.–21. III 1951; а.168.–31. XII 1951;
а.37/88.–л. X 1952; а.19/3.–21. III 1958; а.4/24.–5. IV 1961;
а.506/1.–21. XII 1966.

О. д е Б а л з а к (Honoré de Balzac)

1980: *Шагренска кожа* (La peau l'chagin), Рад, Београд

М. В р а н и ћ,

1984: *Сто година музеја у Војводини*, Спона 26–27, Нови Сад, 7 – 11.

Извештај комисије стручног надзора из 1978. године.

1965: *Концепција рада војвођанских музеја*, Спона 5, Нови Сад, 57.

М. М а л у ц к о в,

1976: *Тибор Секел*, Спона 17–18, Нови Сад, 85 – 86.

З. М а р к о в и ћ,

1976: *Етнографски музеј у Београду*, Етнографски музеј у Београду 1901–1976, Београд, 3 – 11.

Р. Н и к о л и ћ,

1954: *Музеји Војводине у 1953. години*, Рад војвођанских музеја 3, Нови Сад, 306 – 310.

Subotička Danica,

1988: *Др Матија Евтовић*, календар за 1989. годину, Нови Сад, 9.

Hrvatska riječ, (претеча „Subotičkih novina”)

х.р. 21. XI 1947.5; х.р. 28. XI 1948.2; х.р. 5. V 1950.8; х.р. 14. XI 1952.4.

И. Ш у л м а н,

1952: *Приказ суботичког музеја и његове делатности*, Рад војвођанских музеја 1, Нови Сад, 205 – 208.

Gavra Budišin

WORK OF THE ETHNOLOGICAL DEPARTMENT OF THE CITY MUSEUM IN SUBOTICA 1948–1988

The work of the Ethnological department of Subotica City museum in 1948–1988 is investigated. The Department employed seven people as ethnologists in this period; three of them were educated ethologists and one was a museum specialist. Museum collections are not characterized by numerous displays. Various materials are collected without belonging to larger thematic wholes. The inventory book is the only documentation source and even it was run with a lot of omissions. Some research work was organized, according to personnel and financial resources. The work of the City museum encompasses publishing, exhibit and cultural–education activities as well as inter–republic and international cooperation.

ПРИКАЗИ

ЕТНОЛОШКИ МОТИВИ ИЗ СРПСКИХ ЕНКЛАВА У МАЂАРСКОЈ И РУМУНИЈИ

У Етнографском музеју у Београду је крајем децембра 1990. године отворена изложба под наведеним насловом, једна од последњих манифестација одржаних 1990. године, посвећених јубилеју 300–те годишњице сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем (1690). Аутори изложбе и каталога су кустоси Етнографског музеја у Београду Љубомир Рељић, Јасна Бјелодиновић–Јергић и Петар Костић.

У невеликом изложбеном простору за повремене изложбе Етнографског музеја у Београду представљени су експонати од којих највећи део потиче из Базичног музеја Јужних Словена у Мађарској –Мохач, Етнографског музеја у Бидимпешти и Музеја Баната у Темишвару, одакле су љубазношћу наших суседа позајмљени за потребе ове изложбе. Један део експоната је из збирки Етнографског музеја у Београду, а неколико је за ову прилику пригодно реконструисано. Све у свему, изложбу чине две карте, већи број фотографија и етнографски предмети релативно новијег порекла, односно с краја XIX и почетко XX века.

Две насликане карте на паноима и легенде са опширним објашњењима уводе нас у правце сеобе Срба, упућујући нас у просторе где је најгушћа концентрација њихових насеља. То су предели око Дунава, Тисе и Мориша: околина Мохача, Сентандреје и Будимпешта у Мађарској и околина Темишвара у Румунији.

Процес сеоба Срба на север тече и много пре велике сеобе (1690) као тихо али константно кретање из различитих делова српских земаља током више векова, тако да су се у српским енклавама међу исељеницима развијале посебне културне особености, на шта је, опет, утицала и другачија друштвена средина у коју су долазили. Иако су из поменутих разлога, као и због великих промена у друштвено–економском развоју, многи облици традиционалне културе временом ишчезли или претрпели трансформације, неки су се ипак очували, пре свега, захваљујући упорној бризи и настојањима српске цркве. Управо тежак задатак и аутора ове изложбе био је да прикажу шта је и колико сачувано из богате српске традиционалне културе у њиховом расељењу.

На фотографијама су приказане српске куће зидане у новим крајевима с краја XIX века. Кућа се развијала прожимањем елемената старе чифчијске куће из завичаја са елементима затечене војвођанске куће. На тај начин је формиран посебан тип панонске куће са основним карактеристикама овог

стила. Покућанство је много пре куће потпало под утицај западне и средњоевропске културе.

Изложене су по две комплетне мушке и женске ношње, појединачни мушки и женски хаљеци и примерци текстилног покућства, који потичу претежно с почетка XX века. Одело српског сељака у Мађарској (Липово – околина Мохача), иако трпи промене у дужем раздобљу, све до почетка XX века остаје у основним елементима традиционално панонског типа. Српска ношња у неколико села румунског Баната показује сличност са одећом у североисточној Србији (горњи сукнени хаљеци, женске прегаче). Ношња богатијег слоја Срба у Мађарској који су живели у већим центрима много је раније потпала под јак мађарски, а касније и средњоевропски утицај. Најатрактивнији делови женске ношње су, свакако, старе српске капе: „ћула”, црна сомотска и капа златара – „дегара”. Носиле су их имућније младе жене у првим годинама брака, а обе су биле богато украшене златовезом.

Многи обичаји и веровања код Срба у Мађарској и Румунији, упркос изолацији од матице земље, сачували су се све до Другог светског рата, у скоро неизмењеном облику, само са локалним разликама, а неки од њих се и данас одржавају. Они имају многе паралеле са обичајима и веровањима на које и данас наилазимо у пределима старе и источне Србије, одакле је и текла највећа река српских иселеника. На изложби је доста пажње усмерено на обичаје који прате циклус људског живота: рођење, свадбу и смрт. На обичај „поступачу” упућује чак и погача која се ломи изнад главе детета да би оно трчало. Поређани предмети: новац, књига и оловка подсећају на веровање „у сућаје” које одређују судбину детета кад одрасте. Бритва, тамјан и бели лук стављају се крај детета ради заштите од урока.

У српским енклавама уобичајене су и многе мађијске радње које прате свадбени церемонијал (фотографије), а све се изводе, пре свега, ради подстицања плодности. Изложени су: барјак којим се објављује прошевина, вереничка марама коју је будућа невеста морала да изатка, буклија којом се позивају сватови и свадбени колач. Веома су занимљиви реконструисани венци од младог прућа и цвећа којима се младенци крунишу приликом црквеног венчања, а они на симболичан начин представљају младост и невиност.

Мађијске радње које се врше приликом нечије смрти треба да омогуће покојнику што лакши одлазак у царство мртвих али, исто тако, треба да му душу вежу за гроб како она не би лутала и могла да живима нашкоди. У одређеним временским интервалима покојнику се дају даће и том приликом се, слично парастосу код нас, справљају одређена јела, пића и кољиво и пале се свеће. Познати су и колективни помени о задушницама који се одржавају на сличан начин.

Од годишњих обичаја најважнији су Божић и Ускрс, а циљ њиховог празновања јесте да се обезбеди здравље, срећа и благостање. На фотографијама су приказане неке ритуалне радње које се изводе том приликом, као: увођење полагањика у кућу, посипање деце кукурузом и др. Од изложених

предмета занимљиви су разноврсни обредни хлебови који се месе за Божић. У Мађарској (Мохач) справљају се обредни хлебови под називом: „месец”, „здравље”, „гумно”, „рука”. Слични обредни хлебови справљају се и у Румунији (Сенмартон, околина Темишвара).

Ускршњи празници посвећени су пролећу и буђењу вегетације. „Врбица” (приказана на фотографији) позната је код Срба и у Мађарској и Румунији. Шарање јаја и обредни хлебови неизоставни су део ускршње светковине.

У српским енклавама слави се крсна слава са свим елементима култа предака, и то у Мађарској под именом „бучара”, док је у Румунији позната као „руга”. Њу обавезно прати кољиво, свећа и икона свеца заштитника, а донедавно је мешен свећарски колач, који је сечен за време славског ручка.

Познате су и црквене славе код Срба у Мађарској и Румунији. На једној од фотографија приказана је слава у румунском Банату која је истовремено и народни сабор.

Женске обредне поворке „додоле” снимљене су у околини Будимпеште, а поворка „краљица”, свечано обучених девојака које иду на Духове у Банату, приказана је на цртежу Владислава Тителбаха.

У централном делу изложбеног простора приказани су примерци ћилима и покривки који нас упућују на то да су српске жене итекако неговале традиционалну народну радиност по узорима из старих крајева.

Иако фрагментарно постављена, ова изложба у недостатку разноврснијег и старијег етнографског материјала, успешно даје пресек неких најважнијих облика традиционалне културе код Срба у њиховим енклавама у Мађарској и Румунији. Значачки урађена поставка изложбе омогућава посетиоцима добру циркулацију, успешан увид у предмете и фотографије, о којима се већа сазнања могу стећи из пратећих легенди. Вероватно једина замерка која се може дати овој изложби јесте њена закаснела реализација (сам крај децембра), што ће доста утицати на њену актуелност.

Драгана Стојковић

ХРОНИКА

ЛИКОВНА КОЛОНИЈА НАРОДНИХ УМЕТНИКА – ТАВАНКУТ '88

На дан 20. јула 1989. године др Бранко Ђупурдија, мр Едит Петровић и потписани присуствовали су – у оквиру теренске праксе студената етнологије Филозофског факултета у Београду, у околини Суботице – отварању изложбе ликовне колоније „Таванкут '88”, у Доњем Таванкуту. Колонију је отворио Бранко Ђупурдија, а писац ових редова отворио је изложбу следећом беседом:

Поштовани драги посетиоци, гости, као и драги наши „домаћи”!

Поздрављам вас у име организатора ове изложбе и ликовне колоније „Таванкут '88”. Дозволите да вам се обратим са неколико непосреднијих речи, можда не баш уобичајених за овакве свечане и званичне прилике.

Изразио бих, најпре, своју искрену захвалност што ми је припала част да се овде, вечерас, појавим пред вама. Премало је, међутим, рећи „захвалност”. Треба додати, а и права је реч: огромно задовољство и, још више од тога. Ја сам, наиме, од данашњег дана постао много богатији, и то за неколико драгоцених сусрета и познанстава, али посебно богатији испуњавањем овом чудесном уметношћу.

Таванкут ми је, а сигуран сам и свима вама који сте дошли овамо, подарио тренутке истинске среће. Међу овим нестварно лепим делима, и пределима, човек се осећа као да живи у сну или, боље речено – у бајци.

И мој данашњи, непредвиђени долазак¹ у „Кутак” још неискварене чистоте срца и природе (...), осећам као део те б а ј к е, коју сам започео пре доста година, управо овде, у Бачкој свог раног детињства, у житима, међу сунцокретима и у кукурузиштима, када сам, „неопозиво”, одлучио да будем сликар!

Живот ме је после повео на друге стране и другим путевима, али сам увек љубоморно чувао и заувек, и као научни радник – етнолог – *сачувао* то своје првобитно духовно благо уметничког доживљавања стварности и сећања на В о ј в о д и н у, свој други² завичај...

Опредио сам се за струку п р о у ч а в а њ а народног живота, али не излазећи из вечне бајке у којој сам сањао о „Пепелуги под наћвама”³,

¹ Непредвиђени, јер је заиста требало да данас одем, са групом студената, у Шибешки или Љутово, али ме је нешто вукло овамо.

² Поред Босанске Крајине! Овде се, иначе, м о р а запазити, да је – као да је у питању нека несазнатљива „законитост” – овај текст, заправо, интегрални део уводне напомене (под цртом) уз чланак истог аутора, са почетка овог броја „Етнолошких свезака”...

³ Мисли се на есеј (у форми „приказа”) овог аутора у „Kulturi” 80' 50, Београд 1980: 185–191.

како сам једанпут назвао *народну уметност*. Кажем: „народну” не зато што израз „наивна” није ни најлепши ни најбољи, него зато што она, народна уметност, то заиста *јесте*, у најнепатворенијем значењу те речи. Јер то је: уметност „пука”, себара, кметова, Матије Гупца⁴, сељака, паора, радника, уметности „обичних” људи, каква је у давним па некад и скоријим временима, а ево и у понеком блиставом тренутку садашњег времена, одувек била – свеколика уметност, *с в е у м е т н о с т*, кад није било поделе на ратара и кипара, на домаћицу и сликарку, на „уметнике” и „публику”, такозване потрошаче уметности. Било је то време кад је украшаван и „лист” („радни” део) мотике који се и није видео од земље и блата, као и колевка, и забат, као што су украшавани сви остали предмети и сав свакидашњи живот.

Данас овде гледамо „драгуље сачуване испод праха векова”, злато панонског жита преточено у сновиђења, једнако потребна као и свагдањи хлеб, улазећи у прошлост која се чува за будућност.

Проглашавајући ову *свечаност* *о т в о р е н о м* – опростите ми што не знам да „диваним *Б у њ е в а ч к и*”, или што *en nemtudom maguag beszelnу* да вам и тако, *вашим* речима, изразим своју захвалност и радост што сам (*опет*) међу вама, у овој злаћаној бајци о прелепој Пепељуги.

Хвала вам, од срца...

Радомир Д. Ракић

⁴ Овдашње културноуметничко друштво се тако и зове, по њему!